

ІГОР
ВИННИЧЕНКО

**УКРАЇНА
1920-1980-х:
ДЕПОРТАЦІЇ,
ЗАСЛАННЯ,
ВИСЛАННЯ**

ІГОР
ВИННИЧЕНКО

**УКРАЇНА
1920-1980-х:
ДЕПОРТАЦІЇ,
ЗАСЛАННЯ,
ВИСЛАННЯ**

Київ
Видавництво «Рада»
1994

ББК 84 Ук 2
В 48

Ця розвідка є першою спробою відтворення хронології та розмірів примусового переселення громадян України протягом останнього сімдесятиліття. Побудована переважно на матеріалах ще й до сьогодні «закритих» архівів, книга дозволяє знайти відповіді на численні питання формування української східної діаспори за радянської доби. Розрахована на всіх, хто не байдужий до історії України та її майбуття.

Редактор *Тетяна Соломаха*

Видавництво «РАДА»
висловлює щирю вдячність
відомому бізнесмену і меценату
Юрію ЄМЦЮ
(м. Торонто, Канада)
та президентові агрофірми «Прут»
Василеві ТКАЧУКУ
за добродійні пожертви
на видання цієї книжки.

0503020902—006

В-----Без оголошення

94

ISBN 5-86248-249-0

© І. Винниченко, 1994.

© Художнє оформлення.

Є. Ільницький, 1994.

Часто минулим запрограмовано
наше сьогодні, та й майбутнє.

В. Кобрин

ПЕРЕДМОВА

Минув не один рік від часу проголошення нашою державою незалежності. Незалежності, здобутої життям тисяч патріотів, для яких не було вищого ідеалу, ніж вільна соборна Україна. Незалежності, за яку в грудні 1991 року віддали свій голос дев'ять з кожних десяти громадян тодішньої УРСР. Це було справжнє свято «із сльозами на очах», бо ж здійснилась мрія народу, що майже 350 літ змушений був перебувати «під рукою» Москви. Москви, яка послідовно і завзято обмежувала і душила всі прояви національної самобутності українців, які згодом з іншими, також «добровільно» приєднаними «одвічно руськими» землями утворили імперію на шостій частині суходолу. У 1917 р. доля «посміхнулась» лише двом складовим цього велетенського територіального утворення — Польщі та Фінляндії, всі ж інші народи змушені були, керовані партією більшовиків, працювати над створенням соціалістичного суспільства.

Про приреченість цього задуму було зрозуміло від початку, оскільки більшовики закликали будувати те, про що самі не мали найменшого уявлення. Бо ж навіть через півроку після захоплення влади, а саме 8 березня 1918 р., виступаючи на VII з'їзді РКП(б), В. Ленін зазначав: «Дати характеристику соціалізму ми не можемо; який буде соціалізм, коли досягне готових форм,— ми цього не знаємо, цього сказати не можемо... немає ще для характеристики соціалізму матеріалів. Цеглини ще не створені, з яких соціалізм складається... Дати характеристику соціалізму ми неспроможні». Однак тут же засновник партії комуністів заявляє: «Назва нашої партії досить ясно виражає, що ми йдемо до повного комунізму, що висуваємо такі абстрактні положення, що кожний з нас буде працювати по здібностям, а одержувати по потребах...» [1]. Саме така демагогія і словоблуддя були головною «зброєю» В. Леніна та його поплічників, розрахованою (і не без успіху) на «найсвідомішу» частину населення — люмпен-пролетаріат та сільську бідноту.

Відсутність ясної мети, досягти якої можна лише гуманними засобами, підмітив ще задовго до жовтневого (1917 р.) пере-

вороту В. Менжинський. У паризькому журналі «Наше эхо» майбутній голова ОДПУ писав: «Якби Ленін насправді, а не в одній своїй уяві отримав владу, він наколобродив би не гірше за Павла І... Начудити може це нелегальне дитя російського самодержавства... Ні, Ленін — не Павло, той був напівбожевільним..., а не політичним швендею. Ленін — політичний езуїт, який підганяє довгими роками марксизм до своїх хвилинних цілей і вконець заплутався... Звичайно, чим далі піде революція, тим більше лєнінці будуть висуватись на перший план і покривати своїм скигленням голос пролетаріату. Адже лєнінці навіть не фракція, а клан партійних циган з гучним голосом та любов'ю розмахувати батоном, які уявили, що їх невід'ємне право бути кучером у робітничого класу» [2]. Така характеристика соратника найкраща за десятки та сотні аргументів та доказів політичних опонентів «найживішого з усіх живих».

Трагедія народів більшовицької імперії полягала в тому, що вони дозволили купці політичних шарлатанів протягом десятиліть перебувати на верхівці влади, визначаючи долю мільйонів людей. Адже чого варті біографії найближчих соратників В. Леніна? Освіти не мали Свердлов, Троцький, Калінін, Каганович, Будьонний, Ворошилов; Сталін так і не спромігся закінчити духовну семінарію. І коли так багато «не дуже освічених» людей — а всі вони до того ж відбули тюрму та заслання — приходять до керівництва величезною, напівзруйнованою війнами країною, це небезпечно для майбутнього, а не лише для сьогодення.

На доказ цього — хід історії від появи на політичній авансцені більшовиків, які заради досягнення своїх амбітних цілей не гребували ніякими засобами. Серед останніх чи не найголовнішими були примус, терор та репресії. Їх «обов'язковість» присутня чи не у кожній праці В. Леніна, написаній в перші роки після захоплення влади. Зокрема, у 1918 р. він писав: «Перед нашою партією висунулося завдання завоювати владу і придушити опір експлуататорів. Замість того, щоб переконувати, на перше місце стало завдання завоювати Росію», «здійснювати трудову повинність нам слід починати з багатих», «треба, ... ідучи до підвищення продуктивності праці, враховувати особливості переходного від капіталізму до соціалізму часу, які вимагають ... застосування примусу», «... було б найбільшою дурістю і найбезглуздішим утопізмом вважати, що без примусу і без диктатури можливий перехід від капіталізму до соціалізму», «потрібен час і потрібна залізна рука», «диктатура є залізна влада, революційно-смілива і швидка, нещадна в придушенні як експлуататорів, так і хуліганів. А наша влада — непомірно м'яка, часто-густо більше схожа на кисіль, ніж на залізо», «як може бути забезпе-

чена найсуворіша єдність волі? — Підкоренням волі тисяч волі одного», «що ж до каральних заходів за недодержання трудової дисципліни, то вони повинні бути суворішими. Необхідно карати аж до ув'язнення...», «визнання безумовно необхідними і невідкладними ... найрішучіших і драконівських заходів піднесення дисципліни і самодисципліни робітників і селян... Примусове об'єднання населення в споживчі товариства» [3]. Перелік цей можна продовжувати довго.

Серед засобів, якими будувалось «світле майбутнє», чільне місце посідали депортації (примусове виселення до віддалених місцевостей порядком адміністративного, судового рішення або терору великих груп населення), заслання (примусове вислання, внаслідок судового вироку або адміністративним шляхом, до віддалених місцевостей; передбачає певне місце перебування, часто із обов'язком примусової праці) та вислання (примусове видалення з місця постійного проживання осіб, визнаних небезпечними для режиму; висланим особам забороняється перебування в певних місцевостях; період вислання коротший, ніж заслання).

Примусове переселення громадян України за радянської доби — і сьогодні одна з «білих плям» нашої історії, яка, на жаль, дуже поволі зникає. Пропоноване дослідження написано переважно на основі матеріалів, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, архівах Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України, обласних державних та відомчих архівах нашої держави. При ознайомленні з документами директивного характеру (постанови, розпорядження, інструкції) стає очевидним, що вироблення курсів, названих «політикою ліквідації куркульства як класу», «боротьбою з українським буржуазним націоналізмом» та іншими, містило в собі всі ознаки періодів громадянської та радянсько-німецької війн: надання виконавчим органам надзвичайних повноважень, введення «рознарядок» (контрольних цифр) на проведення репресивних заходів, інформаційної секретності, забезпечення причетності «низів» до реалізації каральних акцій та ін. При цьому «керівна і спрямовуюча сила» — партійна верхівка — опинилась немовби «в тіні». На перший план виходили органи державної влади і управління, хоча для фахівців ніколи не було таємницею, що політичний алгоритм зазначених процесів був сформульований кремлівським керівництвом. Не слід, однак, «списувати» все на Москву та на «орди завойовників-заброд». Українські чорноземи породили

численне плем'я яничарів та перевертнів, ладних за покликом «честі та совісті нашої епохи» знищити фізично або ж згноїти в сибірських концтаборах своїх співгромадян, «провина» яких полягала лише в тому, що вони були гарними господарями на своїй землі і хотіли бачити Вітчизну незалежною.

Ми свідомі того, що пропонована розвідка лише малою мірою здатна відтворити тогочасну ситуацію. Тема примусового переселення українського народу за радянської доби потребує ґрунтовного дослідження, що має надзвичайно важливе значення для сьогодення. Адже значна частина українців, що була вигнана із своїх осель поза межі держави, продовжує залишатись на чужині як діаспора, що до цього часу належно не захищена Українською державою.

Наше завдання, крім ознайомлення широкого загалу з цією сторінкою історії українського народу, полягало і в тому, щоб ініціювати об'єктивні та неупереджені студіювання періоду від 1917 до кінця 1980-х років. Бо ж в історії найголовніше — істина. Інакше це не історія.

Не ставили ми собі за мету і докладне коментування документальних матеріалів, фактів та подій минулого. Дати їм оцінку — це Ваше, читачу, право. І обов'язок. Аби відповісти, якої долі ми варті. Ми і наші діти.

«ВІДКРИТИ КОНЦТАБОРИ В УСІХ ГУБЕРНІЯХ...»

Зайве доводити, стверджують автори дослідження «Сталінізм на Україні. 20—30-і роки», що «малочисельна партія комуністів утримувати свою владу без насильства була не в змозі» [4]. А одним з неодмінних атрибутів репресивної системи є концентраційні табори та інші заклади «виховання». Концтабори були закладені відповідними декретами: Ради Народних комісарів Російської Федерації від 5 вересня 1918 р., ВЦВК — від 15 січня та 17 травня 1919 р. Зокрема, в постанові ВЦВК «Організація таборів примусової праці» (від 17 травня 1919 р.), підписаної В. Аванесовим (за голову ВЦВК — *І. В.*) та А. Єнукідзе, йшлося про те, що (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*):

«1. Организация лагерей принудительных работ возлагается на губернские Чрезвычайные Комиссии, которым жилищный отдел местного Исполкома предоставляет соответствующие помещения... В зависимости от местных условий лагеря принудительных работ могут быть устраиваемы как в черте города, так и в находящихся вблизи него поместьях, монастырях, усадьбах и т. д...

3. Во всех губернских городах в указанные ... сроки должны быть открыты лагеря, рассчитанные не менее, чем на 300 человек каждый...

26. Лица женского пола и несовершеннолетние должны содержаться в особых для каждой категории лагерях...

31. Все заключенные должны быть назначаемы на работы немедленно по поступлении в лагерь и заниматься физическим трудом в течение всего времени их пребывания там. Род работ определяет администрация лагеря...

35. Содержание лагеря и администрации при полном составе заключенных должно окупаться трудом заключенных...

37. За побег в первый раз заключенному увеличивается срок заключения до 10-кратного размера срока первоначального заключения. За вторичный побег виновные предаются суду Революционного Трибунала, который имеет право определять наказание вплоть до применения высшей меры наказания.

38. Для предупреждения возможности побега может быть введена круговая порука...

40. За отказ от работы без уважительной причины заключенный подвергается наказанию...

43. Передача продовольственных продуктов отдельным заключенным не допускается. Все переданные продукты должны поступать в общий котел...» [5].

На важливих політичних в'язнів чекали Соловецькі табори, що постали у 1920 р. на однойменних островах у Білому морі. 1920—23 рр.— час створення концтаборів на Печорі (переважно лісорозробки) та на золоторозробках в Сибіру. В наступні роки триває формування мережі подібних закладів.

Ленінський задум цього винаходу (який згодом запозичили нацисти Німеччини) полягав у тому, робить висновок М. Горбаль, щоб, по-перше, сповна використати фізичну енергію жертв на каторжних работах. А по-друге, спільне перебування в концтаборах кримінальних злочинців та так зв. «ворогів народу» повинно було не лише нівелювати ідею громадянського спротиву до рівня карного злочинця, а й за можливості протиставити одну категорію в'язнів іншій для самознищення [6].

Про розуміння ролі концтаборів безпосередньо причетними до цього особами свідчить складена у вересні 1923 р. доповідна записка начальника Головного управління місць ув'язнення НКВС РСФРР Є. Ширвіндта (стилістику та орфографію оригіналу збережено — *І. В.*): «1. Окончательное упрочение системы социалистической законности... выдвигает на первый план вопрос о создании мощной сети мест заключения, ... предназначенных для планомерного распределения по ним наиболее серьезных преступников (изоляторы специального назначения и др.). 2. Карательная политика не может проводиться через одно только климатическое воздействие (суровый «Север»), а необходим соответствующий и определенный режим» [7].

Напочатку — у 1920—23 рр.— до цих місць ув'язнення з українців засилали переважно учасників визвольних змагань, членів численних повстанських загонів. Як зазначає Д. Сусло, на початку 1921 р. на Україні, «крім махновців (5000 чол.), діяли 83 куркульсько-петлюрівських націоналістичних банди чисельністю 40—45 тис. чол.» [8].

Навесні 1920 р. у концтабір Кожухів (поблизу Москви)

вивезено майже 250 старшин і стрільців УГА, серед них генералів Микитку і Ціріца. На початку липня того ж року 217 старшин з цього табору відправлено в напрямі до Архангельська, де всі зникли безвісти. До концтаборів тоді ж потрапила і значна частина махновців, Батька яких більшовики поцінували (за бойові заслуги — *І. В.*) орде- ном Червоного Прапора за № 4 [9].

Складовою часткою табір-ного контингенту були і се- ляни, що без зброї висловлювали своє ставлення до того- часних подій. Зокрема, у постанові (від 5.06.20 р.) «Рево- люційної трійки при Чаплинській групі військ іменем Ро- сійської Соціалістичної Федеративної Радянської Рес- публіки» оголошувалось про розстріл «заколотників та ініціаторів» сходу та арешт і «направлення на примусові громадські роботи в концентраційний табір всього чоло- вічого населення від 18 до 50 років» хутора Вовчанського (Григор'ївська волость Криворізької округи) [10].

У заклади «виховання» потрапляли і не згідні із вилу- ченням церковних цінностей. Так, в червні 1922 р. в Жи- томирі за цей «злочин» було засуджено до 5 років ув'яз- нення у таборах священика Остальського (попередній ви- рок — вища міра покарання — *І. В.*) [11].

У 1923 р. за межі України було вислано 16 заарешто- ваних у Харкові священиків (на чолі з єпископом Пав- лом) з юрисдикції патріарха Тихона (12).

В жовтні 1923 р. Голова Верховного суду УСРР Будзалін у листі до ВУЦВК (членом якого він був — *І. В.*) писав (мову і стиль оригіналу збережено — *І. В.*): «Полагаю не- обходимым войти в Союзный ВЦИК на предмет издания закона или циркуляра в общесоюзном масштабе, коими суду предоставлялось бы право в случаях, когда суд найдет это целесообразным, вынесенное им наказание — рас- стрел — заменять высылкой на острова Новой Земли.

Имея в виду, что максимальный срок наказания в виде лишения свободы предусмотрен действующими уголов- ными Кодексами УССР и РСФСР лишь в 10 лет и счита- ясь с тем, что колонизационные перспективы требуют, несомненно, большего срока пребывания в ссылке, пола- гаю необходимым в указанных выше случаях предоста- вить суду право определять этот срок до 20-ти лет.

Надо думать, что замена расстрела рассматриваемой высылкой на острова Новой Земли ныне вполне целесо- образна, ибо, в частности, на Украине выносятся значи- тельное число приговоров с расстрелом, вследствие силь-

но развитого бандитизма всех видов и, что необходимо отметить, по преимуществу лица, осужденные за таковые преступления, находятся в наиболее трудоспособном возрасте от 18—30 лет.

Эти лица, будучи взамен расстрела высылаемы на срок до 20 лет на острова Новой Земли, несомненно успешно колонизируют таковые» [13].

Про деякі чинники зазначеного в наведеному листі «сильно розвинутого бандитизму» дають уявлення тогочасні зведення оргвідділів НКВС. Зокрема, в одному з них (датованому 20.06.22 р.) повідомлялось про становище в Кременчуцькій губернії: «Золотоносський повіт — на ґрунті голоду настрої населення як і раніше незадовільний. Настрої службовців у зв'язку з грошовою кризою придушений.

Чигиринський повіт — настрої населення придушений у зв'язку з незаконними діями розташованих у повіті військових частин.

Черкаський повіт — незадоволення селян посилюється поведінкою частин, що ведуть боротьбу з бандитизмом.

Кременчуцький повіт — ставлення населення до Радянської влади неспівчутливе. Воно (населення — *І. В.*) розбивається на 2 табори: один охоплює собою зголоднілих людей, що стомились у гонитві за хлібом, інший — ситих куркулів, які агітують проти усяких повинностей та податків» [14].

Щодо «зголоднілих людей». Виникнення голоду на початку 1920-х років в Україні ще донедавна пояснювалось природним фактором — посухою 1921-го року, а також наслідками економічної відсталості Росії й семирічної війни (спочатку світової, а згодом громадянської). Однак голод 1921-23 рр. був обумовлений насамперед об'єктивними причинами, пов'язаними з соціально-економічними перетвореннями більшовицької партії і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися. Продовольча розкладка як складова частина економічної політики повинна була сприяти, на думку більшовиків, насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринькового способу виробництва і розподілу продукції. Саме цю політику В. Ленін згодом назвав воєннокомуністичною [15].

Насильницькі заходи так зв. «воєнного комунізму» застосовувалися в Україні й після березня 1921 р., коли за рішенням X з'їзду РКП(б) було юридично скасовано прод-

розкладку. І хоча посуха вразила дві республіки — УСРР та РСФРР, становище України було набагато скрутнішим: від неї вимагали хліб для постачання Півночі. І вимагали його методами офіційно скасованої продрозкладки. Південні ж райони республіки залишались без допомоги.

Селяни чинили спротив конфіскації хліба та інших видів сільськогосподарської продукції (бо розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося у селянському господарстві). Тому під час заготівель застосовували військову силу: працівники Наркомпроду мали в своєму розпорядженні навіть кінноту для придушення опору селян та охорони продовольчих вантажів.

Архівні матеріали свідчать, що «перспективи» на врожай 1921 р. і хлібозаготівельні плани в Україні визначалися волюнтаристськими методами, всупереч реаліям, за принципом максимального вилучення хліба із селянських господарств. Ставки оподаткування українських селян було штучно підвищено з метою забезпечення зерном неврожайних російських губерній [16]. Зокрема, у Олександрівській (Запорізькій) губернії, за пропозицією голови ЦСУ РСФРР П. Попова, почали збирати продподаток, розмір якого дорівнював валовому збору.

Стосовно «ситих куркулів» («куркулі» — термін, уведений радянською владою для означення найзаможнішої та найпрацьовитішої верстви українського селянства — *І. В.*). Намагаючись захопити хлібні ресурси руками селянства, влада розпалювала соціальну ворожнечу на селі, стимулюючи корисливу зацікавленість сільської бідноти. З метою залучення останніх до експропріації продукції заможніших верств комітетам незаможників надавалась значна частка реквізованих надходжень. Зокрема, постановою ВУЦВК від 10.05.22 р. «Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села» передбачалось: «3. Визнати все рухоме майно... передане комнезамами в постійне користування або володіння окремим незаможним або їх колективам, остаточно закріпити за останніми» [17]. Невдовзі Відділ комнезамів НКВС УСРР у циркулярному листі (№ 406742 від 1. 06.22 р.) губвідділам «пропонував прийняти» такі заходи: «1. Широко інформувати незаможне селянство про їхні законні права на володіння різного роду майном, живим та мертвим реманентом і т. інше, відібраним ними в порядку розкуркулювання села, на підставі Закону про комнезами від 13.04.21 р.; 2. Все майно, відібране при розкуркулюванні села, повинно бути

не пізніше 10 серпня ц. р. розподілено та закріплено за окремими незаможними селянами, так і за їх колективами» [18].

Щодо «незаконних дій військових частин». Як і під час громадянської війни, в Україні діяли військові заготівельні формування, у 1921 р. було лише змінено їхню назву — з військово-продовольчих загонів на військово-продовольчі дружини ВЦРПС. В Україні, яка була основною продовольчою базою, чисельність робітничо-військових формувань досягла 8 тис. чол.— чверті загальноросійського складу [19]. Ці формування надсилалися в райони масових селянських заворушень. На випадок саботажу хлібозаготівель дозволявся масовий військовий постій за рахунок селян, які чинили опір. Якщо ж адміністративні заходи не досягали мети, селян, навіть у неврожайних губерніях, відправляли на примусові роботи або позбавляли волі (з конфіскацією майна) — від трьох місяців до кількох років [20].

Використання військової сили у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання проддружинників, які знущалися з тих, хто неспроможний був сплатити податок [21]. Через жебрацьке забезпечення мародерствували військові частини, що вилучали у селян «лишки» продуктів і фуражу. Акти насильства й масових репресій викликали справедливий опір селянства. Зокрема, ще у квітні—травні 1921 р., згідно з оперзведеннями Харківської губернської ЧК, повстанський загін у с. Богодарівці знищив 10 червоноармійців, а «населення ставилось до червоноармійців вороже, насміхаючись над убитими»; на Ізюмщині «банді» Г. Савона співчували куркулі та середняки, населення «намагається годувати не представників пролетарської диктатури, а повстанців». Там же зазначалось, що «бандитські зграї складаються переважно з українців, що втекли з Червоної Армії» [22].

На значенні, яке надавали більшовики репресивно-каральним органам, варто зупинитись докладніше.

Лише за п'ять місяців 1919 р. бюджет Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВУЧК) передбачав асигнування в сумі 7312735 крб. [23]. Керівництво ВУЧК вважало за необхідне мати високий рівень забезпечення своїх підлеглих матеріальними благами. За згоди більшовицької верхівки чекістам було надано право вибирати з конфіскованих речей, що надходили в їхні сховища, все необхідне. По ціні, що інколи була нижчою від державної на 50%, вони могли

придбати одяг, білизну та ін. Співробітникам Харківської губернської ЧК з квітня 1920 р. було дозволено купувати на «вільному ринку» будь-які речі та продовольчі товари за гроші, що призначались для секретно-оперативної роботи. Показово, що таких пільг не мала навіть Реввійськрада республіки [24].

Понад те. 8 серпня 1921 р. Комісією по робітничому забезпеченню при Раді праці та оборони (РПО) РСФРР було прийнято рішення про такі норми продовольства для армії та державних службовців, які б враховували реальні місцеві можливості. І чекісти у цьому списі не були винятком. Проте уже 14 вересня з'явилось підписане В. Леніним розпорядження, згідно з яким дія постанови РПО не поширювалась на органи ВЧК [25].

У квітні 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про секретний фонд для потреб ДПУ», після чого було ухвалено: «Доручити Фрунзе створити під своїм головуванням комісію з представників наркоматів і в 3-денний строк вирішити питання». Через кілька днів на засіданні цієї комісії (були присутні Фрунзе, Балицький, Брон, Лобачов, Євдокимов, Ксандров та ін.— *І. В.*) було ухвалено: «Визнати за необхідне добиватися відрахувань певної частини секретного загальнофедеративного фонду для задоволення потреб України, виходячи з тих міркувань, що особливість обстановки на Україні викликає невідкладну необхідність функціонування досить сильного апарату секретних інформаторів» [26]. Вирішено було також відраховувати на користь ДПУ певний відсоток з конфіскованої валюти та цінностей.

26 квітня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши матеріали комісії, затверджує остаточну «калькуляцію»: наркомат зовнішньої торгівлі відраховує 25 крб. «у золотій валюті», а також щомісячно — 1 мільярд крб., Рада народного господарства щомісячно відраховує 500 млн. крб., наркомат продовольства (щомісячно) — 500 млн. крб. і, поза те, «задовольнить у 25% на 3 місяці продуктову заявку ДПУ»; 30% конфіскованих цінностей через наркомат фінансів також повинні були перераховуватись ДПУ [27]. Губвиконкомам та губраднаргоспам пропонувалось, «зважаючи на необхідність підтримати органи ДПУ, піти їм назустріч певними асигнуваннями з місцевих коштів і доходів» [28].

16 жовтня 1922 р. ВЦВК видав декрет, за яким утворена при НКВС Особлива комісія (комісія з адміністративних

виселень, адмінкомісія — *І. В.*) отримала право ув'язнювати у таборах для примусових робіт (у місцях виселення) на строк до трьох років діячів антирадянських політичних партій (ст. 51 та 62 Кримінального кодексу РСФРР, чинність якого поширювалась і на Україну — *І. В.*).

17 листопада наступного року ЦВК СРСР своєю постановою значно розширив категорію осіб, які могли бути кинуті до концтабору як «соціально небезпечні елементи».

28 березня 1924 р. було затверджено положення про права ОДПУ щодо адміністративних виселень, заслань і ув'язнення до концтабору, згідно з яким значно зросло число «ознак» соціальної небезпечності особи. 9 травня того ж року Президія ВЦВК затвердила постанову про надання додаткових прав ОДПУ для боротьби з бандитизмом, що надавала «спеціально уповноваженим на це особам за погодженням з органами місцевої влади ... право позасудової розправи стосовно бандитів та їхніх пособників, а саме виселення із даної місцевості, ув'язнення до концтабору на строк до трьох років» [29].

4 квітня 1925 р. Президія ЦВК СРСР задовольнила прохання Г. Ягоди, який запропонував надати ОДПУ право забороняти «соціально шкідливим» особам, які відбули покарання, проживати у певних місцевостях.

В червні того ж року, на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю голови ДПУ УСРР В. Балицького (який водночас обіймав посаду наркома внутрішніх справ республіки — *І. В.*) приймається постановка, де, зокрема, підкреслюється потреба збільшення коштів на «інформативну та контрдиверсійну роботу ДПУ УСРР», наголошувалося, що ні в якому разі не можна допускати зменшення кількості «гласних працівників ДПУ», навпаки, слід підвищувати їм зарплату, поліпшити матеріально-побутове обслуговування, прирівняти їхню службу до військової за всіма показниками [30]. Запроваджувалася традиція «Чекістові до всього має бути діло».

Про зростання ролі ДПУ говорить і обрання його керівника (29 листопада 1925 р.) кандидатом у члени Політбюро ЦК КП(б)У. В. Балицький, зазначає дослідник діяльності ЧК—ДПУ на території України В. Семененко, «може з повним правом увійти в історію як типовий зразок політичного мерзотника, внутрішня культура та етика поведінки якого не претендувала навіть на каніба-

льську» [31]. Однак про належне поцінювання таких «кадрів» тогочасним партійним керівництвом свідчить те, що, коли про ганебні для більшовика факти з біографії першого чекіста України (до 1917 р.— член відомого єврейськими погромами «Союзу руського народу», меншовик, за радянських часів — організатор фізичного знищення тих, хто насмівся його критикувати — *І. В.*) довідався Й. Сталін, його резюме було таким: «Не має значення, це — здібний жандармський генерал. Ми його використаємо» [32].

В жовтні 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР відповідною постановою закріплюють право органів ДПУ порушувати кримінальні справи, вести дізнання і попереднє слідство. З часом права цих органів розширюються, їм дозволялось конфісковувати майно «адміністративно висланих» громадян.

У лютому 1928 р. ОДПУ було надано право застосовувати до деяких категорій осіб, які відбули ув'язнення в концтаборах, заслання, а до тих, що відбули заслання — заборону проживати у певних місцевостях.

В середині 1920-х рр. до концтаборів засиляли «непманів», священників УАПЦ, членів підпільних молодіжних організацій. Зокрема, з 1922 по 1926 р. ДПУ арештувало й вислало 85 молодих меншовиків. У 1925 р. в Соловецький табір заслано 4-х членів харківської «Бойової групи Ленінської комуністичної Спілки Молоді» [33].

Про те, що суворий клімат відігравав не останню роль у «перевихованні» засуджених, свідчить датоване жовтнем 1924 р. звернення керівників Наркомату внутрішніх справ УСРР до своїх російських колег з проханням «позитивно вирішити питання» про (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*) «высылку в северные губернии РСФСР 9-ти человек (Д. Буханастюка, Б. Ковалевського, І. Калитенка, Ф. Топція, О. Пилипенка та ін.— *І. В.*) заключенных Одесского Губдопра ... как крайне вредного и разлагающего элемента, побудившего 21/VIII с. г. заключенных к массовой голодовке». Пропонувалось також перевести цих дев'ятьох в «особливі місця ув'язнення (ізолятори НКВС РСФРР)» [34].

ТРАГІЧНИЙ ЗЛАМ 20—30-х

У 1928 р. почалось добре сплановане та організоване переслідування УАПЦ, яка на кінець 1926 р. нараховувала 2800 парафій, 10657 священників, 35 єпископів [35]. Ще 13 квітня 1925 р. на засіданні антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У було прийнято рішення, в якому, зокрема, зазначалось: «У практичній роботі посилити репресії щодо автокефальної церкви» [36].

Про непростий перебіг тогочасних подій свідчили численні повідомлення про так зв. «релігійні ексцеси». Зокрема, лише в травні 1929 р. надійшла інформація про заарештованих у цих справах з Артемівської, Старобільської, Тульчинської, Уманської, Криворізької та Дніпропетровської округ [37].

Більша частина священників УАПЦ була арештована, тортурована й заслана. Митрополит Київський і всієї України (1921-27 рр.) В. Липківський загинув на Соловках; його наступник М. Борецький після арешту у 1930 р. перевезений до в'язниці у Ярославлі (де його було доведено до божевілля — *І. В.*), з 1933 р. він — на Соловечьких островах. Помер митрополит у Ленінградській психіатричній лікарні, куди його було переведено у 1934 р.

Митрополит Харківський і всієї України (1930-36 рр.) І. Павловський загинув у Казахстані, куди його було вивезено у 1936 р.

Трагічною є доля й архієпископів УАПЦ. У Карагандинському концтаборі загинув Ю. Жевченко. Засуджений у 1928 р. на 10 років, відбував покарання на Соловках С. Орлик. Сибірське місто Юрга — місце 10-річного ув'язнення М. Пивоваріва. На Колімі загинув заарештований у 1936 р. Ф. Сергіїв. Після арешту у 1926 р. вивезений до Москви О. Ярещенко, ув'язнення відбував у Ташкенті, з 1934 р. — у Курську, звідки переведений у далекосхідні табори. К. Кротович з 1924 р. в Алма-Аті, згодом на Оренбуржчині [38].

Єпископ П. Бучило загинув у 1930-х в Сибіру; туди ж було заслано єпископа Я. Чулаївського. В Лук'янівській в'язниці (Москва) було розстріляно заарештованого у 1932 р. єпископа К. Карабіневича; на 10 років заслано в північні концтабори заарештованого 1931 р. Ю. Тесленка. Іншого єпископа — Г. Стороженка — після арешту у 1936 р. також вислано з України.

Архімандрит Києво-Печерської Лаври Т. Бахметьев від 1931 до 1941 р. відбував заслання неподалік від Хабаровська; староста парафії УАПЦ у с. Полова (Чернігівщина) Д. Білка разом з родиною був вивезений 1930 р. в Архангельську область. У 1920—30-х рр. за межі України було вислано о. І. Артеменка, о. І. Базилевського, о. П. Басовола, о. Г. Більського та багатьох інших [39].

У січні 1931 р. ДПУ ліквідувало викриту ним організацію прихильників «Істинно православної церкви» (ІПЦ). Понад 140 заарештованих членів українських філій ІПЦ (Харківської, Одеської та Дніпропетровської) було звинувачено у «відданості монархічним ідеям», а також у зустрічах з духовенством, поважанні «провидців» та «ясновидців», вірі в прозріння тощо. Керівників філій (П. Кратирова, В. Підгорного, Г. Селецького) було засуджено на 10 років концтаборів кожного, 11 чол. «отримали» 5 років концтаборів, на 3 роки кожного ув'язнено в концтаборах 53 чол., 59 чол. було заслано на Північ, ще 5 чол. було відправлено на поселення у «спеціальних місцях» [40].

Протягом 1930-х рр. було ліквідовано декілька «організацій церковників», заслано чимало священників. Зокрема, арештованих у жовтні 1937 р. і звинувачених у «виявленні антирадянських настроїв» полтавчан І. Богдановича та О. Петровського було засуджено на 10 років ув'язнення у ВТТ (виправно-трудовах таборах — *І. В.*); на такий же строк (але уже за «контрреволюційну діяльність») ув'язнено миргородського священника І. Ніколаєнка, арештованого того ж року [41].

Слід зазначити, що священнослужителів, як і інших «соціальнонебезпечних осіб», ДПУ отримало право вислати без суду на заслання (на три роки) після оголошеного у Москві 16 жовтня 1922 р. відповідного декрету [42].

На кінець 1920-х рр. припадає початок знищення «куркулів». І цілком слушною є теза дослідника українського голодомору 1932—33 рр. Р. Конквеста про те, що «розгром куркулів частково був проведений заради того, щоб обезглавити селянство і таким чином ослабити його опір введенню нового порядку» [43]. Зайвим в цій фразі нам видається лише одне слово — «частково».

У зв'язку з потребою збільшити експорт сільгосппродукції (який могли забезпечити насамперед високопродуктивні селянські господарства) XV з'їзд ВКП(б) (1927 р.) оголосив «наступ на куркуля» хлібозаготівлями

та податками. В травні наступного року на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У приймається постанова, яка орієнтує ДПУ на посилення боротьби з «антирадянськими елементами на селі, що активно виступають, ... застосовуючи до них репресії» [44]. Показово, що в цьому документі репресивна лінія щодо селянства була пов'язана з наступом проти «ворожих інтелігентських груп», а також проти «окремих угруповань в місті та селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи)». Перед ДПУ було поставлено завдання посилити боротьбу, «здійснюючи при цьому необхідні арешти» [45].

У 1928 р. було засуджено 33 тис. «куркулів», їхнє майно повністю або частково конфісковане та розпродане. З 1927 по 1929 р. із загального числа селянських господарств частка куркульських зменшилась з 3,8 до 1,4% [46].

На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 5 липня 1929 р. було ухвалено «скласти спис на куркульсько-поміщицькі господарства, що активно виступали проти наших заходів в царині хлібозаготівель, на вислання за межі України» [47]. Того ж року, за повідомленням республіканського ДПУ, з 8139 арештованих «куркулів» було запроторено до концтаборів та вислано 1103 чол. [48].

Про поспіх, з яким проводилась ця акція, свідчить протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 13 жовтня 1929 р.: «У х в а л и л и: доручити т. Балицькому терміново розглянути спис, поданий Полтавою на висилання за межі України куркульських та колишніх поміщицьких родин ... і вжити заходів до прискорення висилання їх» [49].

Офіційна ж вказівка про розкуркулювання надійшла лише 30 січня наступного року, коли Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило і направило парторганам розроблену (протягом двох тижнів — І. В.) комісією на чолі з В. Молотовим постанову «Про заходи по викорінюванню куркульських господарств в районах суцільної колективізації». Згідно з нею «куркулі та напівпоміщики», що виступали проти колективізації, підлягали висиланню у «Північний край, Сибір, Урал та Казахстан» [50]. Сам «механізм» ліквідації куркульства складався з двох частин: конфіскація майна + виселення людей. А «законною» підставою для приведення цього механізму в дію була прийнята 1 лютого 1930 р. постанова ЦВК та РНК СРСР

«Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та по боротьбі з куркульством», якою урядам союзних республік та виконкомам країв та областей надавалось право застосовувати «всі необхідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів та країв (областей)». У секретній інструкції ЦВК та РНК СРСР, яка з'явилась 4 лютого того ж року, мета цих заходів визначалась так: «З метою рішучого підриву впливу куркульства на окремі прошарки бідняцько-середняцького селянства і безумовного придушення будь-яких спроб контрреволюційної протидії з боку куркулів заходам, що проводяться Радянською владою, та колгоспним заходам». Тією ж інструкцією визначалась і «норма» куркулів, що мали бути виселені: 3-5% від загальної кількості селянських господарств в межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці [51].

На місцях створювались комісії по розкуркулюванню, складались та затверджувались на зборах селян, комнезамів (комітети незаможних селян — *І. В.*) та сільрад списи господарств, що підлягали розкуркулюванню. Лише у січні—лютому 1930 р. було створено 7762 так зв. груп сприяння розкуркулюванню [52].

Для вирішення питань та координації заходів, пов'язаних з розкуркулюванням, 23 січня 1930 р. було створено комісію «у складі Косіора (голова), Балицького, Порайка, Демченка, Постишева» [53]. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого того ж року було ухвалено: «а) затвердити розверстку по округах на виселення у віддалені місця Союзу (2^а категорія); б) вважати за необхідне закінчити в основному всю цю операцію до 15 березня» [54].

Уже 27 лютого заступник голови ДПУ УСРР Карлсон повідомляє про 10 ешелонів з 17294 розкуркуленими (з них: чоловіків — 6256, жінок — 5718, дітей — 5320), що через станцію Бахмач «пройшли на територію РСФРР». В «Довідці про хід виселення куркульства з округ УСРР» повідомлялось, що з 13 округ станом на 12 березня за межі республіки виселено 58411 чол.:

Таблиця 1

Виселення розкуркулених з УСРР, станом на 12.03.1930 р.
[за 55]

Округа	Виселено	
	родин	чоловік
Одеська	1293	5561
Миколаївська	1055	4610
Херсонська	1134	5683
Криворізька	1163	5747
Зінов'ївська	1912	7949
Тульчинська	126	447
Шевченківська	1430	6197
Харківська	1026	5158
Дніпропетровська	743	3544
Сумська	973	4914
Полтавська	519	2850
Київська	709	3317
Уманська	590	2434
РАЗОМ	12673	58411

Про «активність» місцевої влади у виконанні «планів партії» свідчать численні факти. Зокрема, уже 20 лютого з Харківської округи надходить повідомлення про завершення виселення 499 родин, хоча «операцію» було розпочато лише 18 лютого [56].

Для вчасного виконання «планів» власних сил не вистачало, тому Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 3 березня ухвалює «доручити ДПУ поставити перед ОДПУ питання про виділення додаткового контингенту для забезпечення висилання куркулів з промислових районів» [57].

Непоодинокими були випадки, коли переселені в сусідні села селяни повертались до рідних домівок. На питання, що робити із «зворотниками», відповідь містилась у протоколі № 17 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 13 листопада 1930 р.: «Щодо куркулів, які зривають переселення на висілки й самовільно повертаються в села, вжити репресивних заходів аж до вислання» [58].

Методи, якими проводилась колективізація та, відповідно, розкуркулювання, призвели до того, що у 1930 р. Україна, на думку дослідників того періоду, опинилась на «по-

розі» громадянської війни. Про це свідчать численні повідомлення з місць. Так, у «Спеціальному зведенні про активні антирадянські прояви на Україні (за даними на 9 березня 1930 р.)» зазначалось: «Охоплено масовими виступами 16 округ: Шепетівську, Бердичівську, Сумську, Проскурівську, Дніпропетровську, Ізюмську, Тульчинську, Волинську, Білоцерківську, Кам'янську, Могилівську, Полтавську, Вінницьку, Сталінську, АМСРР.

За минулу добу в 4-х округах — Шепетівській, Волинській, Проскурівській та АМСРР — на ґрунті масових виступів втрати такі:

З нашої сторони			З супротивної сторони		
вбито поранено побито			вбито поранено побито		
6	1	20	—	1	—

Арештовано 137 чол., в т. ч. 54 озброєних...

В с. Іршики, Старо-Костянтинівського району: виступ селян під гаслом: «Нам такої Радянської влади не треба, це не влада, а бандити. Вона нас пограбувала і забрала все».

Всього втрат під час масових виступів було, за повідомленням з 10 округ, 577, з них: з нашої сторони — 386, з супротивної сторони — 191...

Гасло (в одному з районів — *І. В.*) «Геть комуністів, ми за Радянську владу без них» [59].

За повідомленням інформаційного відділу ДПУ УСРР, від 1 січня по 12 червня 1930 р. в Україні було вчинено 1535 терористичних актів. Їх мотивами називались: колективізація (у 970 випадках), розкуркулювання (169), класова помста (98), посівна кампанія (33), хлібозаготівлі (16), «вилучення куркульського активу» (12), репресії та ін. Загальне число арештованих становило 1693 чол., з них «куркулів — 953, заможних — 63, середняків — 220, бідняків — 119» [60].

Показово, що основною причиною «непокори» названо колективізацію. Селянина-трудівника, якому більшовики у 1917 р. обіцяли землю, наприкінці 1920-х тягли до колгоспного ярма. Суцільна примусова колективізація стала зрештою трагедією для українського селянства. Головна її мета, зазначають О. Рубльов та Ю. Черченко, полягала в тому, щоб створити державі максимально сприятливі умови для пограбування селянства [61].

Чимало селянських повстань на початку 1930 р. було викликано і закриттям церков, зняттям дзвонів, прямою наругою над храмами, арештами священиків. Зокрема,

17 березня того року в с. Клебані Тульчинської округи зібралося близько 350 жінок, які зажадали повернути сільського священика, забраного ДПУ [62].

В червні 1931 р. на придушення повстання селян в с. Михайлівка (Поділля) було направлено полк кінноти, застосовано артилерію. Після «встановлення порядку» всіх чоловіків віком понад 15 років було арештовано, з них 300 осіб (а також 50 жінок) запроторено у концтабір. В деяких районах України та Північного Кавказу, зазначає І. Зеленін, для придушення селянських виступів застосовувались військові літаки [63].

За підрахунками В. Земскова, у 1930-31 рр. з України, Криму та Північного Кавказу (майже половину населення якого складали українці — І. В.) у «куркульське заслання» потрапили 106546 родин:

Таблиця 2

Виселення «куркулів» у 1930-31 рр.
[за 64]

Регіон виселення	Число виселених родин	Регіон поселення	Число родин
УСРР	63817*	Північний край	19658
		Далекий Схід	323
		Урал	32127
		Західний Сибір	6556
		Східний Сибір	5056
Кримська АСРР	4325*	Північний край	4763
		Урал	2772
Північний Кавказ		Урал	25995
		Північний Кавказ	12409

* Так в оригіналі; при підрахунку ці числа становлять, відповідно, для УСРР — 63720 родин, для КАСРР — 7535 родин.

Місцями заслання на Півночі були Архангельська, Вологодська, Північно-Двінська та Няндомська округи, Комі АО. Заслані працювали на лісозаготівлі, будівництві селищ, шляхових та сільгоспроботах. У Ленінградській об-

ласті їхню працю використовували на видобуванні апатитів (Кольський півострів), Синявських торфорозробках, Нивобуді; в Нижньогородській області — на лісорозробках; на Далекому Сході — у золотодобувній та лісовій промисловості [65].

Розкуркулювання та виселення розкуркулених влада намагалась представити також і як засіб господарського освоєння окраїн, як «спецколонізацію» нових територій. Однак спеціальної програми колонізації районів «куркульського заслання» не було. Директиви найвищого керівництва механічно визначали, де, коли і скільки потрібно «ліквідувати» господарств: кого запроторити в табори «особливого призначення», кого «виселити» у віддалені райони, а кого «розселити» в межах районів проживання. Середня ж ланка в апараті насилля була стурбована понад усе тим, аби вкрай утруднити або й зовсім унеможливити втечі «спецпоселенців», і відповідно підбирала для колонізації найглухіші та відрізані від шляхів сполучення та поселень місцевості. А найнижча ланка карально-репресивної системи — комендатура та її персонал, згідно з інструкціями про їх діяльність, повинні були бути (і були) байдужими до питань доцільності господарського освоєння своєї «зони», понад те — до загибелі людей від голоду, холоду та надважкої праці [66].

Товарняки з розкуркуленими та «контрреволюційними» українцями йшли на Північ та Схід, а їхнє місце заповнювали переселенці з Росії та інших регіонів СРСР. Уже 9 серпня 1931 р. заступник Голови ДПУ УСРР Карлсон повідомляв ЦК КП(б)У (правопис та стиль оригіналу збережено — *І. В.*): «На органи ГПУ України возложено руководство расселением спецпереселенцев, баев, подлежащих высылке из Средней Азии в количестве 3000 хозяйств, их хозяйственное освоение, административное, культурно-бытовое устройство, охрана, оперативное обслуживание и целесообразное использование их, как рабочей силы.

Расселение этих хозяйств на первое время намечено преимущественно в хлопководческих районах на территории б. Херсонского округа 1900 хозяйств: Каховский (район — *І. В.*) — 400, Хорловский — 800, Скадовский — 400, Голопристанский — 300 и на территории б. Мелитопольского округа — 1100 хозяйств: Генический — 350, Ново-Васильевский — 250, Ново-Троицкий — 250 и Акимовский — 250.

Всього с иждивенцями в среднем предполагается 18000 человек» [67]. На засіданні Політбюро ЦК КП(б) У 13 серпня було ухвалено «доручити тт. Карлсону та Левенштаму вжити необхідних організаційних заходів для розселення баїв у встановлених районах» [68].

Переселення в Україну тривало і в наступні роки. У 1933 р. з Білоруської СРР було розселено в Одеській області 5399 селянських господарств (34345 чол.), з Ярославської в Донецькій — 2081 (19311 чол.), із Західної в Дніпропетровській — 6716 (38612 чол.); у 1934 р. Харківська та Дніпропетровська області прийняли 3530 господарств (19123 чол.) з Воронежської та Західної областей. Всього ж у 1933-37 рр. Всесоюзним переселенським комітетом та Переселенським відділом НКВС СРСР в Україну було переселено 44457 родин (221465 чол.). Найбільше переселенців (117149 чол.) прибуло в республіку в голодному 1933 році [69].

Виселяли також і у «порядку чистки прикордонних смуг». Тут уже йшлося не просто про переселення, а про «вилучення», під яким малося на увазі «розстріл, запрошення до концтабору, виселення»:

Таблиця 3

«Вилучення» з прикордонної смуги УСРР у 1930 р., чол.
[за 70]

Орган	Всього «вилучено»	З них куркулів
Олевський прикордонний загін	56	25
Славутський —"	122	33
Ямпільський —"	117	33
Волочиський —"	255	103
Кам'янець-Подільський —"	437	136
Могилів-Подільський —"	279	86
Молдавський —"	337	175
Бердичівський окрвідділ	896	491
Коростенський —"	335	273
Проскурівський —"	241	134
Тульчинський —"	196	122
Щепетівський —"	406	242
Житомирський —"	748	351
Вінницький окрвідділ-оперсектор	481	241
РАЗОМ	4906	2445

Українців не «обійшли увагою» і на Північному Кавказі. Постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. місцеве керівництво зобов'язували «виселити в найкоротший термін в північні області СРСР із станиці Полтавської ... як найбільш контрреволюційної, всіх жителів» [71]. Не випадково, зауважує В. Чумаченко, виселенню підлягали передовсім жителі Полтавської — другого за значенням (після Краснодару) українського культурного центру на Кубані: там працював Всеросійський український педтехнікум, діяв міцний літературний гурток, видавалась українська газета [72].

Згаданою постановою пропонувалось заселити Полтавську «найбільш сумлінними колгоспниками-червоноармійцями» (додаток 2). Уже 21 лютого наступного року, згадував директор Уманського педтехнікуму І. Полежаєв, «прибув ешелон з Білорусії з переселенцями, які повинні замінити недостачу населення внаслідок чотирьох літ колективізації, саботажу, репресій, голоду і переселень» [73].

26 грудня 1932 р. з'явилась постанова Президії Північно-Кавказького крайкому «Про українізацію», в якій роз'яснювалось, що українізація районів та станиць «служить легальною формою класовому ворогу для організації опору заходам Радянської влади і створення під цим прикриттям своїх контрреволюційних організацій» [74].

Тоді ж було прийнято рішення про виселення жителів і з інших станиць — Медведівської, Урупської, Уманської та ін. Протягом кількох тижнів на Північ було виселено майже 50 тис. селян, а станиці перейменовано. «Немає вже «чорних станиць» Полтавської, Урупської, ...є квітуча станиця Червоноармійська, ... революційна станиця Радянська», — писала про це крайова газета «Молот» [75]. Невдовзі станиця Уманська стала Ленінградською. Місцевими можновладцями «пояснювалось», що рішення про перейменування було прийнято «з огляду на надзвичайно завзятий саботаж хлібозаготівель та сівби» [76].

Акція по депортації корінних мешканців Кубані та заселенню їхніх земель жителями центральних та північних районів Росії була, стверджує Д. Білий, спланована до дрібниць. Вже за тиждень до виселення жителів станиці Полтавської заступником наркома з військових і морських справ СРСР М. Тухачевським було підписано директиву, згідно з якою до 10 січня 1933 р. серед війсь-

кових проводився набір «особливо надійних в політичному відношенні» для заселення спустошеної станиці. Підкреслювалося, що «уродженці Північного Кавказу та України вербуванню не підлягають». Дія директиви поширювалась і на інші станиці та хутори. Переселенців відправляли на Кубань безпосередньо з військових частин, а їхні родини — окремими ешелонами [77].

В директивному листі секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева на ім'я В. Чубаря, датованому 29 травня 1931 р., зазначалось: «Згідно з постановою ЦК від 20 травня п. р. по Вашій республіці повинно бути виселено 30000 куркульських родин в Уральську область» (додаток 1). А про те, що місцеві виконавці були гідні своїх московських та харківських керманічів, свідчить повідомлення з Дунайвеського району (Кам'янець-Подільська округа). 30 листопада 1930 р. керівництво райвиконкому інформувало (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «...глітаїв яких розкуркулено, та намічалось виселяти з сел на виселкі по нашому району (тобто в межах району — *І. В.*), в жовтні місяці вислано з господарствами на далеку північ» [78].

Про відсутність бодай примітивного «обгрунтування» більшовицьким керівництвом чисел занесених в списки для висилання свідчать «круглі» цифри рознарядок. Зокрема, Політбюро ЦК КП(б)У 29 березня 1932 р. ухвалило «поставити перед ЦК ВКП(б) питання про додаткове виселення за межі України 5000 родин» [79].

«Йдучи назустріч вимогам робітників і колгоспників», ЦВК та РНК СРСР 7 серпня 1932 р. приймають постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», названу в народі «законом про п'ять колосків». Нею, зокрема, передбачалось: «2. Застосовувати як захід судової репресії за розкрадання (крадіжку) колгоспного і кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна і заміною при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на строк не менше 10 років із конфіскацією всього майна. 3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного та кооперативного майна». Йшлося в постанові також про те, щоб «застосовувати як захід судової репресії у справах про охорону колгоспів та колгоспників від насилля та погроз з боку куркульських та інших антигромадських елементів позбавлення волі від

5 до 10 років ув'язнення до концентраційного табору». І на цих «злочинців» заборонялось поширювати амністію [80].

С. Косіор у доповіді на XII з'їзді КП(б)У так поцінував цей витвір московського керівництва: «Закон активізував кращі колгоспні сили на боротьбу за колгоспну суспільну власність, навколо його проведення нам удалось згуртувати маси колгоспників; цей закон відіграв велику роль в соціалістичному перевихованні колгоспників, в розгромі куркульського саботажу» [81].

29 грудня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У звертається до ЦК ВКП(б) з проханням затвердити рішення про «поширення на Дніпропетровську область заходів, здійснених щодо Одеської області», а саме: «1. Вислати 700 родин з 20—25 сіл основних відсталих районів. 2. ... організувати висилання на північ злісних елементів та куркулів (без родин) у кількості 700 чоловік. 3. Скласти список виключених із партії у кількості до 50 (чоловік — *І. В.*) для негайного висилання в концентраційний табір» [82].

Заслані українці на початку 1930-х брали участь в будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, гідроелектростанцій на річках Свирі й Ниві (Карелія), залізниць Котлас-Ухта, Байкало-Амурської та ін. [83]. На початку 1933 р. заступник наркома лісової промисловості повідомляв уряду про стан робітників у сибірських ліспромгоспах: «На ґрунті недоїдання спецпереселенців і в особливості їхніх дітей лютують цинга, черевний та висипний тиф, приймаючи форми епідемічного характеру з масовою смертністю» [84].

Злам 1920—1930-х років багатий і на «викриття» численних «контрреволюційних», «шкідницьких» та ін. організацій, членами яких поповнювались сибірські та північні концтабори. Так, на початку 1929 р. у Харкові було викрито «міський троцькістський центр», членів якого репресовано за стандартними звинуваченнями у «шкідницькій» та «націоналістичній» діяльності [85]. В квітні того ж року в комуні ім. К. Маркса Доманівського району Первомайської округи розкрито «контрреволюційне троцькістське угруповання», а у Києві ліквідовано «контрреволюційну організацію молоді — СУМ» (Спілка української молоді — *І. В.*). У справі останньої було заарештовано 13 студентів Київського інституту народної освіти і звинувачено у «підготовці терористичних актів проти керівників партії та Радянської влади» [86]. «Ідейними

керівниками» СУМу були названі С. Єфремов та В. Дурдуківський.

В травні 1929 р. репресовано і членів організації «23» (Старобільська округа), які «займались саботажем та шкідництвом» [87].

Навесні того ж року у справі про «шкідництво в органах безрейкового шляхового будівництва» в різних районах республіки було заарештовано членів «викритої» в Москві організації, головною метою якої було «зірвати оперативні завдання військового відомства по будівництву стратегічних шляхів та зруйнувати шляхове господарство Союзу взагалі» [88].

«Народну революційну соціалістичну партію» (НРСП) було «викрито» українськими депеушниками у квітні 1930 р. Всього у справі «НСРП» репресовано 128 чол., з яких 12 вересня того року на різні строки у концтаборах засуджено 88 чол., у жовтні винесено вироки ще 40 чоловікам [89].

19 квітня 1930 р. Верховним судом УСРР за «вчинені злочини, спрямовані проти революції, держави, партії і народу» і участь у «Спілці визволення України» (СВУ) були засуджені до різних термінів покарання 45 представників інтелігенції (13 з них в наступні роки за вироком позасудових інстанцій були розстріляні — *І. В.*): С. Єфремов, В. Чехівський, А. Ніковський та М. Павлушков — на 10 років ув'язнення кожний, В. Дурдуківський, В. Ганцов, Г. Холодний, А. Барбар, В. Удовенко, В. Підгаєцький — на 8 років кожний; переважній більшості членів «СВУ» призначено покарання у межах від трьох до шести років [90]. Понад 400 чоловік було «знайдено» українськими чекістами у філіях «СВУ» в різних містах України — Полтаві, Чернігові, Одесі, Вінниці, Миколаєві та ін. [91]. За підрахунками деяких зарубіжних дослідників, під час процесу «СВУ» було арештовано, знищено або вислано понад 30 тис. чол. [92]. Більшість «організаторів» «СВУ» потрапила на Соловки, де обірвався життєвий шлях багатьох з них. Висланого у Казахстан М. Ботвинського 1 грудня 1937 р. трійка УНКВС Алма-Атинської області засудила до розстрілу. Така ж міра покарання була визначена і О. Гребенецькому, 17 грудня того ж року трійкою УНКВС Марійської АРСР звинуваченому у «проведенні шпигунської діяльності серед студентів Марійського педінституту» [93].

Інспірованою була і справа «Українського національ-

ного центру» (УНЦ) та його складової частини, так зв. га-лицької «Української військової організації» (УВО). Сьогодні доведено, зазначає Ю. Шаповал, що засуджені 7 лютого 1932 р. за справою «УНЦ» 50 чоловік стали жертвами брехливих звинувачень [94]. Вирок — 6 років концтаборів кожному — було винесено 11 чоловікам, серед них М. Шрагу (заступник голови УЦР, на час арешту — заступник начальника управління ВРНГ УСРР), П. Христюку (член Центральної та Малої Ради, міністр внутрішніх справ та державний секретар в уряді В. Голубовича, генеральний писар в уряді В. Винниченка, товариш міністра внутрішніх справ в уряді І. Мазепи), В. Голубовичу (очолював першу делегацію УНР на мирних переговорах у Бересті, прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Уряду УНР, на час арешту — голова ВРНГ УСРР), І. Лизанівському (один з засновників Січових Стрільців, керуючий міністерством преси і пропаганди у квітні 1919 р., на час арешту — завідувач видавництва «Рух»), Г. Коссаку (полковник Січових Стрільців, один із засновників перших Січових стрілецьких товариств, начальник УГА під час листопадових 1918 р. боїв у Львові, на час арешту — військовий керівник Дніпропетровського хімічного інституту), І. Миколайчуку (член ЦК «Селянської Спільки», член УЦР), Ю. Гаврилею (член ЦК УПСР). На 5 років концтаборів кожного засуджено ще 11 чол. (частина з них із заміною на висилку у «Північний край», Казахстан, Західний Сибір), серед них В. Баланин (член РСДРП, згодом УСДРП, відповідальний секретар Головнауки, професор Харківського фізико-хімічного інституту), О. Яната (ініціатор створення агрономічної секції Українського наукового товариства), С. Безпалько, Н. Петренко (член ЦК УПСР (центристів), учений секретар в Наркомземі), Є. Филипович (на час арешту — член правління Держсільгоспвидаву). На 3 роки кожного було засуджено Ю. Ярослава (член УПСР, до арешту — член правління Текстильцентру), Д. Коліуха (міністр продовольства в уряді В. Голубовича, директор Укрзовнішторгу, голова Дніпросоюзу), С. Індишевського (організатор УСС, до арешту — інспектор ВРНГ УСРР), М. Горбаня (історик, письменник, архівіст), А. Степаненка (на початку 1918 р. — заступник голови УЦР, в. о. міністра земельних справ в уряді І. Мазепи), В. Потішка, М. Левітського (член УСДРП), І. Холодного (перший голова медичної секції Харківського наукового товариства) та ін. [95].

Протягом 1934—41 рр. 33-х членів УНЦ знов засудили за «антирадянську діяльність та шпигунство»: 21 чоловік був розстріляний, 12 отримали нові терміни ув'язнення. Згодом більшість з них померли в таборах.

У справі УВО були засуджені: В. Бобинський — на 3 роки ув'язнення у ВТТ, М. Козоріз (прозаїк, науковий співробітник ВУАН) — на 5 років ВТТ, В. Ржаницький — на 10 років (ув'язнення відбував в Інтлазі), М. Лебідь (співробітник «Вукоопхудожника») — на 5 років (утримувався в Ухтпечлазі — м. Чиб'ю), І. Брон (завідувач сектора літератури і мистецтва Київського обкому КП(б)У, колишній ректор Київського художнього інституту) — на 5 років (покарання відбував у БАМлазі), М. Ірчан-Бабюк (письменник, відповідальний редактор журналу «Західна Україна») — на 10 років концтаборів [96].

Депеушниками до «фундаторів» УНЦ було зараховано й марксистського історика академіка М. Яворського. Засуджений на 6 років позбавлення волі, він відбував ув'язнення на Соловках. Острови у Білому морі стали тим місцем, де до вченого (який ще у березні 1930 р. наполягав, що «до смерті буде послідовником» більшовицької партії) прийшло прозріння. Заповнюючи анкету Всесоюзного перепису, на питання про партійну приналежність М. Яворський відповів, що «мав нещастя належати до найжалюгіднішої у світі комуністичної партії і вважає це за свій великий злочин» [97].

Вельми показовою є датована 30 червня 1935 р. заява академіка у центральну атестаційну комісію ГУТАБу НКВС СРСР: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від зарахування робочих днів не тільки за минулий період, а й взагалі. Я вважаю таке (зарахування) знуцанням над людиною, котру, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спочатку кидає до в'язниці за те, що це українець, який не підміняв любові до своєї батьківщини на «російський патріотизм», «підфарбований» інтернаціоналізмом, — котрого назване правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення в таборі, в умовах важкої примусової праці із напівголодним пайком, у сітях ганебної провокації і моральних мук, — а після всього цього це правосуддя обіцяє їй скоротити повільне знищення, моральне і фізичне — за умови т. з. «перекування», тобто безмежної самопокори цьому знищенню і підкупного славослів'я його політиці.

Я особисто «перековуватися» не збираюся, боготворити

«геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їхні сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т. з. «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування про людину», коли сотні тисяч пограбованих селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині...

Я вважаю, що при такому стані справ на Україні для мене почесніше вмерти разом з ними у спільному нашому каторжному житті, ніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, який раболіпствує перед сучасним Нероном та його преторіанцями, хамелеона, який захлинається у захваті перед політикою національного гноблення і селянського грабежу в царстві не соціалізму, що будується, а загального обману, провокації і свавілля» [98].

Трагічною є доля й інших осіб, яким інкримінували участь в УНЦ. Зокрема, М. Чечелю, колишньому секретареві Центральної Ради, а на час арешту — голові будсекції Держплану УСРР, у 1932 р. було винесено вирок — 6 років позбавлення волі. У червні 1937 р., коли цей строк наближався до кінця, постановою особливої наради при наркомі внутрішніх справ СРСР його засуджено ще на 5 років. Однак вже 9 вересня 1937 р. трійка УНКВС по Івановській області приймає рішення розстріляти М. Чечеля за його минулу «контрреволюційну діяльність» [99].

У вже згаданій постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. було названо «шкідників» з деяких районів республіки (додаток 2). На місцях реагували швидко. Уже 28 грудня Дніпропетровським облсудом було винесено вирок майже всім керівникам Оріхівського району: В. Головін (секретар райкому), М. Паламарчук (голова райвиконкому), Ордельян, Луценко, Пригода як «організатори саботажу хлібозаготівель» були засуджені на 10 років позбавлення волі (кожний) в «таборах окремого призначення в далеких місцевостях СРСР»; «співучасники куркульського саботажу» В'ялих, Медвідь, Скічко, Бурківський, Андрущенко отримали по 8 років таборів; Махнорил, Гришко та Бутовецький були позбавлені волі на строк від 3 до 5 років [100].

Згідно з постановами РНК СРСР № 174с від 16 серпня

1931 р., № 775/146с та № 1796/393 с/сс від 20 квітня та 21 серпня 1933 р. були створені «трудові поселення» для засланих куркулів. На НКВС було покладено «опікування» трудпоселеннями Нарину, Казахської СРР та Біломорсько-Балтійського комбінату НКВС [101]. Постановою від 20 квітня визначались і «контингенти, що підлягали утриманню в трудпоселеннях», а саме (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «1. Выселяемые из районов сплошной коллективизации кулаки... 2. ... выселенные за срыв и саботаж хлебозаготовительных и др. кампаний... 4. Бежавшие из деревень кулаки, снятые с промышленного производства. 5. Выселенные в порядке очистки государственных границ (Запада и Украины)» [102]. Згідно з директивою НКВС СРСР № 742871 від 13 вересня 1939 р., у трудпоселення, після відбуття покарання у місцях ув'язнення, направлялись також «1. Колишні куркулі, родини яких були вислані в трудпоселення та проживають там по теперішній час. 2. Трудпоселенці, засуджені до позбавлення волі за злочини, здійснені у трудпоселеннях (незалежно від наявності родини у трудпоселенні)» [103].

Про мету, з якою у «певних» місцях створювались трудпоселення, йдеться у поданні наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди на ім'я Й. Сталіна. 17 січня 1935 р. нарком писав (стиль та орфографію оригіналу збережено — *І. В.*): «Постановление ЦИК СССР от 27.05.34 г. о восстановлении трудпоселенцев в гражданских правах безусловно предполагало оседание восстановленных в местах поселения.

Однако, поскольку специального пункта в закон внесено не было, по мере восстановления в правах отмечены массовые выезды трудпоселенцев из мест поселения, что срывает мероприятия по освоению необжитых мест (підкреслення наше — *І. В.*).

Вместе с тем, возвращение восстановленных трудпоселенцев в те края, откуда они были выселены — политически нежелательно» [104].

На початку січня 1933 р. було викрито «самостійницьку повстанську контрреволюційну» організацію «Союз Кубані й України», керівниками якої на судовому процесі, що проходив в Краснодарі в серпні того ж року, названо професора І. Шалю, літературознавця, доцента П. Гребінника, історика С. Грушевського, а одним з найактивніших «контрреволюціонерів» — викладача україн-

ської мови місцевого педінституту Т. Строкуна. 22 серпня І. Шалю засуджено на 10 років ув'язнення (25 листопада 1937 р. його, за матеріалами справи 1933 р., було розстріляно), П. Гребінника — на 8 років ВТТ, Т. Строкуна — на 10 років ув'язнення у ВТТ.

Непростою була доля багатьох учасників українського культурного життя на Кубані в той час. Зокрема, 5 лютого 1930 р. за «перекручування лінії партії та Радянської влади по українізації» засуджено на заслання на 3 роки у «Північний край» літературознавця, завідувача українського відділення Краснодарського педінституту М. Садилєнка. За підозрою у «намірі приєднати Кубань до України» в листопаді 1937 р. винесено вирок (10 років позбавлення волі) викладачу Уманського педтехнікуму, поету М. Салу. Покарання М. Сало відбував в Архангельській області, звідки у 1949 р. був засланий (на мідний рудник) у Карагандинську область.

За «незадоволення відміною українізації» Краснодарським крайсудом у листопаді 1937 р. було засуджено (на 4 роки таборів із поразкою в правах на 2 роки) учителя із станиці Канівської, члена української секції КАППу (Краснодарська асоціація пролетарських письменників — І. В.) Л. Гриня. Колишнього аспіранта Краснодарського педінституту заслано у Магадан.

Автора 10 книг поезії, прози та публіцистики, вихованця українського відділення педінституту, одного з керівників української секції КАПП, співробітника газети «Червоний стяг» (Краснодар) О. Розумієнка за «зраду Батьківщини» 16 серпня 1946 р. було засуджено на 10 років позбавлення волі у ВТТ [105].

У березні 1933 р. ОДПУ СРСР оголосило про викриття «контрреволюційної шкідницької організації в деяких органах наркомзему і наркомрадгоспів, головним чином у сільськогосподарських районах України, Північного Кавказу, Білорусії». Наступного місяця ДПУ УСРР викриває так зв. «українську філію» цього «контрреволюційного за-колоту» в сільському господарстві. За повідомленням «Правды», заарештовані мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод в країні» [106]. Постановою судової трійки республіканського ДПУ від 27 квітня того ж року всі учасники «змови» були притягнені до кримінальної відповідальності: 4-х присудили до страти, решта отримали від 3 до 10 років позбавлення волі.

Восени 1933 р. в державному заповіднику «Асканія-

Нова» було викрито «шкідницьку повстанську організацію», завданням якої було «збройне повалення Радянської влади». У цій справі К. Фортунатова було засуджено на 10 років ув'язнення у ВТТ (покарання відбував у Казахстані), на такий же термін — О. Гуналі; професор О. Яната загинув на Соловках; довгий час поневірявся, як спецпереселенець, ентомолог С. Медведєв [107].

Заступник голови республіканського ДПУ З. Кацнельсон у документі «про контрреволюційну активність антирадянських елементів на селі», направленому 13 лютого 1934 р. до ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, повідомляв, що лише за грудень 1933 р. та за січень наступного у колгоспах було «викрито» і ліквідовано 85 так зв. контрреволюційних куркульських угруповань, за справами яких репресовано близько 400 чоловік [108].

8 червня 1934 р. ЦВК СРСР приймає постанову, за якою передбачалося покарання для членів родин «політично» засуджених (широко відома на той час російська аббревіатура «ЧСИР» — «член семьи изменника родины»). Найрідніших людей могли покарати також засланням до 8 років навіть за умови, що вони не лише не сприяли вигаданій «зраді», а й нічого не підозрювали про неї [109]. Як приклад, можна назвати рідних Г. Хоткевича, уже в повоєнний час «розшуканих по світах» та запроторених на заслання [110].

ПЕРЕДВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

1 грудня 1934 р. (день убивства С. Кірова) виходить постанова Президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Такі справи мали завершуватися не довше як за 10 днів, без прокурора та адвоката, без касацій та прохань про помилування. 9 грудня Г. Петровський підписує постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», де були враховані згадані вище положення, що стали основою беззаконня на наступні роки [111].

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі парторганізації «закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов. Кірова», який надавав діям чи заявам політичних опонентів характеру організованого антирадянського виступу, що, в свою чергу, дозволяло звинуватити їх у карних злочинах і притягти до

відповідальності [112]. Автори листа, закликаючи до пошуку та викриття «антипартійних елементів всередині партії», водночас підкресливали, що «стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії — його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури» [113].

Одним з результатів виконання цієї директиви стало викриття «підпільної контрреволюційної боротьбистської організації», яка «готувала повалення Радянської влади на Україні, утворення незалежної буржуазної української республіки і терористичні акти проти керівників Радянської влади та Комуністичної партії». За цією справою виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР під головуванням В. Ульріха, «керуючись постановою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р.», 28 березня 1935 року засуджує 15 чоловік (О. Полоцького, М. Любченка, Ю. Мазуренка, Л. Коваліва, М. Куліша, Г. Епіка, В. Поліщука, М. Вражливого-Штанька, В. Підмогильного, Є. Плужника, А. Паніва, В. Штангея, П. Ванченка, Г. Майфета, О. Ковіньку) на 10 років позбавлення волі кожного, двох (Д. Кудрю, С. Семка-Козачука) — на 7 років кожного з «конфіскацією особистого приналежного майна» [114]. Частина з них опинилася на Соловках.

За постановою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області (цьому управлінню був підпорядкований Соловецький концтабір — *І. В.*) від 9 жовтня 1937 р. В. Штангея, Г. Епіка, Ю. Мазуренка, М. Любченка, А. Паніва було розстріляно в день винесення вироку. За тією ж постановою 3 листопада страчені В. Підмогильний, М. Зеров, М. Куліш, Л. Курбас, В. Поліщук, О. Слісаренко, М. Ірчан та інші. Всіх їх було вписано до «справи № 103010-37 р. оперативної частини Соловецької тюрми ГУДБ НКВС СРСР на 134 чоловіки українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні строки за к(онтр)-р(еволюційну) діяльність на Україні, котрі, залишаючись на попередніх к(онтр)-р(еволюційних) позиціях ... створили к(онтр)-р(еволюційну) організацію «Всеукраїнський центральний блок». За цим же рішенням (список жертв якого налічував 266 чол.) були також знищені і деякі члени Спілки революційних письменників «Західна Україна» [115].

У 1935—36 рр. по республіці прокотилася хвиля справ «контрреволюційних організацій» на зразок сфабрикованої справи «Соціал-демократичної партії України» (Хар-

ківщина). З квітня по жовтень 1936 р. у виправно-трудо­ві табори на 5 років кожний були заслані 15 членів так зв. «Об'єднаного троцькістського націоналістичного блоку на Україні», що мав, за документами НКВС, також назву «Бойова організація».

Протягом 1930—37 рр. було репресовано 37 колишніх членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС), з них: «...за націоналістичну контрреволюційну діяльність — 10 чол., за терористичну — 8, за троцькістську — 2, за шпигунську на користь Японії — 5, за шпигунську на користь Німеччини — 1, за організовану контрреволюційну діяльність — 11» [116].

Про плани трудового використання «залишків куркульських господарств з Північного Кавказу, контрреволюційного націоналістичного елемента та куркулів з УСРР, що виселяються» нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода 20 січня 1935 р. доповідав Голові Раднаркому СРСР В. Молотову: «З УСРР 3000 родин — 12000 чол. на підприємствах Білбалткомбінату Наркомвнутрсправ в районі Біломорсько-Балтійського каналу. З Північно-Кавказького краю 750 родин — 3000 чол. будуть освоєні у сільському господарстві в Північному Казахстані через організацію нестатутних сільськогосподарських артільей і 750 родин — 3000 чол. передаються для трудового використання в Бавовнорадгоспи Узбекистану» [117].

Слід зазначити, що видобуття слідчими зізнань значно полегшилось із офіційним дозволом (у 1937 р.) застосувати фізичний вплив на запідозрених у «протиправних» діях. Ось як роз'яснював це у 1939 р. Й. Сталін в телеграмі парторганам республік та областей: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і при тому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні, як виняток, застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися в цьому випадку як допустимий і правильний метод» [118].

У 1937 р. тривало викриття «контрреволюційних орга-

нізацій», серед яких «Національна спілка німців на Україні», «Контрреволюційна троцькістська диверсійно-шкідницька організація», «Антирадянська націоналістично-латиська контрреволюційна організація» та багато інших. Табори Півночі та Сибіру чекали на тих, кого «милувала» більшовицька куля.

У квітні 1935 р. з'являється постанова ЦВК та РНК СРСР «Про заходи боротьби із злочинністю серед неповнолітніх», яка передбачала кримінальну відповідальність дітей, починаючи з 12 років, із вживанням усіх заходів покарання — аж до розстрілу [119]. У вересні 1937 р. порядок ведення справ з терористичної діяльності поширився на справи зі шкідництва та диверсій. Максимальний строк ув'язнення збільшувався з 10 до 25 років. За ініціативою Л. Кагановича справи з політичних звинувачень розглядалися у позасудовому порядку із застосуванням переважно вищої міри покарання. Згодом карати почали за списками.

Результати терору 1930-х для української інтелігенції неможливо охопити простими арифметичними поняттями: адже гинув цвіт нації. Вельми показовими є слова автора книги «Імперія Кремля» А. Авторханова: «Саме серед української партійної та безпартійної інтелігенції жертв терору було у кілька разів більше, ніж у центральних областях Росії» [120]. Московський журналіст Е. Белтов, збираючи матеріали про репресованих в СРСР у 1930—50-х рр., писав: «Те, що зробили з українською літературою, погано піддається опису... Є дані про те, що всього репресовано майже 500 українських літераторів, які активно працювали у 20—30-х роках» [121]. За іншими підрахунками, з 259 українських письменників, що друкувалися у 1930 р., після 1938 р. продовжували працювати лише 36. З усіх інших власною смертю померли лише 7, 8 обірвали життя самогубством, 16 зникли безвісти, 17 розстріляні, а 175 після арешту були заслані [122]. Навіть Л. Троцький свого часу змушений був визнати, що «ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні» [123].

Повернути українській історії імена всіх «ворогів» радянської системи — обов'язок вітчизняних науковців. Назвемо лише декого з тих, хто сьогодні «народжується» вдруге. У 1934 р. було вислано до Казані вченого-мистецтвознавця, археолога, архітектора М. Макаренка. Він був

єдиним, хто не поставив свого підпису на проекті знесення Михайлівського Золотоверхого собору і з обуренням виступив проти будівництва Урядової площі, внаслідок чого мала загинути Софія Київська.

На 5 років ув'язнення у ВТТ в лютому 1934 р. трійкою ДПУ УСРР було засуджено дослідника дерев'яної архітектури України та іконопису і малярства С. Таранушенка. Покарання вчений відбував на будівництві другої нитки Транссибірської залізниці.

8 серпня 1934 р. на три роки до Біломорсько-Балтійських таборів було заслано Ф. Ернста — одного із засновників Музейного фонду України, професора Київського художнього інституту.

Журналіста, кінокритика, головного редактора журналу «Радянське кіно» Т. Медведєва у вересні 1937 р. як учасника «контрреволюційної» організації було засуджено на 7 років таборів; після відбуття строку покарання 1 вересня 1944 р. Постійна комісія Таймирського окружного суду при Норильському УНКВС засудила його на 10 років з подальшою поразкою у правах на 5 років.

У вересні 1938 р. у Курську було розстріляно відомого помолога В. Симиренка, висланого до м. Обоянь (Курська область) у серпні 1937 р. після відбуття покарання в Херсонській трудовій колонії НКВС УРСР. Підстава для вироку — «участь в антирадянській шкідницькій організації».

Відомий історик, архівіст П. Федоренко від 1939 р. відбував п'ятирічне адміністративне заслання в м. Казалінську (Казахстан) [124].

Ілюстрацією розмірів репресій другої половини 1930-х може служити те, що у 1938 р. протягом одного лише місяця у Києві та області було заарештовано понад 67 тис. чоловік, серед них літератори, науковці, військові та ін. [125].

Зрозуміти механізм виникнення значної кількості «контрреволюційних» організацій, а також фабрикації тих чи інших справ дозволяє лист заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Френовського до Л. Берії: «Слідчий апарат у всіх відділах НКВС було поділено на «слідчих-колокольників», «колокольників» та «рядових»... «Слідчі-колокольники» були підібрані із скомпрометованих осіб. Вони безконтрольно застосовували биття заарештованих, у найкоротші терміни добивалися «свід-

чень» та вміли грамотно, мальовничо складати протоколи. Кількість заарештованих, котрі зізнавалися, день у день зростала. Тому потреба у слідчих, які вміли складати протоколи, була велика. «Слідчі-колокольніки» почали створювати при собі групи просто «колокольніків». Ці люди посилалися у Лефортово, викликали заарештованих та починали їх бити. Били доти, поки підслідні не давали згоду на свідчення.

Далі слідчий вів допит і замість протоколу складав нотатки. Після кількох таких допитів слідчий складав чернетку протоколу. Чернетку потім коригував начальник відповідного відділу, а від нього протокол, який ще не був підписаний, потрапляв на перегляд народному комісару Єжову, і інколи — мені.

У більшості випадків заарештовані не погоджувалися з редакцією протоколу і заявляли, що на допиті цього не казали, та відмовлялися від підпису. Тому слідчі нагадували арештованим про «колокольніків», і підслідний підписував протокол. Коли Єжов коригував і редагував протоколи, то у більшості випадків він на власні очі не бачив арештованих. А якщо і бачив, то було це під час короткочасних обходів камер чи слідчих кабінетів.

При таких засобах слідства підказувалися прізвища. Дуже часто свідчення давали слідчі, а не підслідні. Чи знало про це керівництво наркомату — я та Єжов? Знали. Як реагували? Часто ніяк, а Єжов це навіть заохочував» [126].

28 квітня 1936 р. РКН СРСР затвердила постанову № 776-120сс «Про виселення з УРСР та господарське влаштування в Карагандинській області Казахської АРСР 15 тисяч польських та німецьких господарств». До цієї категорії, зазначас М. Бугай, було віднесено 35820 поляків (з них дітей — 12486). З цієї кількості 35735 чол. направлялися в Казахстан (Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області), невеликі групи (від 5 до 15 чол.) — до областей Російської Федерації [127]. Згідно з постановою передбачалось переселити 45 тис. чол. Зазначалось також, що «контингент, що переселяється, не обмежується в громадянських правах і має право пересуватись в межах адміністративного району розселення, але не має права виїзду з місця поселень. Житлово-господарське та комунально-побутове будівництво, а також сільськогосподарське влаштування контингенту покласти на ГУТАБ НКВС із залученням сил та засобів самих переселенців» [128].

Як повідомлялось у доповідній начальника ГУТАБу НКВС Бермана, «переселенці перед відправленням з України були дезорієнтовані в тому, що їдуть на південь, де не потрібен теплий одяг, що в Казахстані немає солі і худоба погано акліматизується. Це викликало розпродаж теплого одягу, корів та привезення із собою великої кількості солі, до 15 пудів на окремі родини» [129].

Станом на 11 жовтня 1936 р. переселення «запланованих» 15 тисяч родин (69293 чол.) було закінчено. Всіх їх передбачалось розселити у 43 селищах, побудованих на зразок «існуючих сільськогосподарських трудпоселень НКВС» [130].

Серед актів депортації українського населення було і виселення жителів західних районів республіки, які переселялися на підставі прийнятої 17 липня 1937 р. ЦВК та РНК СРСР постанови № 103/1127-26сс як «неблагонадійний» елемент, що проживав у створених за цією ж постановою заборонених смугах (прикордонних зонах).

30 липня того ж року з'явився наказ НКВС СРСР № 00447, згідно з яким переселялися «члени родин троцькістів і диверсантів, що активно сприяли антирадянській діяльності». До міст, з яких мала виселятися ця категорія осіб, належали Київ, Таганріг та ін. Відповідно до наказу виселенням дозволялося «вибирати місце для проживання» [131].

Після приєднання західних областей на підставі постанови РНК СРСР № 2010 від 5 грудня 1939 р. звітти були депортовані і так зв. «осадники» [132]. Ці акти арештів та примусового виселення були скеровані, зазначає І. Білас, насамперед на руйнування структури попереднього державного та адміністративного апарату, системи управління та власності, що існували там до приходу частин Червоної Армії. Внаслідок цього в категорію «ворогів Радянської влади» потрапили не лише ті, хто виступав проти неї із зброєю в руках, а й критики методів будівництва соціалізму. Атмосфера масового терору посилювалася законодавчими актами на зразок закону про націоналізацію промисловості, банків, у яких юридично «обґрунтовувалися» репресивні дії не тільки проти польських поміщиків, а й проти всіх, хто володів більшою від встановленої норми кількістю землі (5 га у приміській зоні, 7 га у селах і 10 га — у гірській місцевості). По суті ця «шкала» підводила під розкуркулення майже третину населення краю [133].

Відповідно до інструкції НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР та БРСР», затвердженої в кінці грудня 1939 р. згідно з постановою РНК СРСР № 2122-617сс від 29 грудня того ж року, акції арештів та переселення проводились одночасно на всій території «в день, призначений НКВС СРСР» (додаток 4). Тоді ж Л. Берією було затверджено і «Положення про спецпоселення та трудове влаштування осадників, що виселяються із західних областей УРСР та БРСР», згідно з яким «всі працездатні спецпереселенці-осадники зобов'язані займатись суспільно-корисною працею на роботах, що надавалась їм підприємствами Наркомлісу» [134].

Інструкція «Про порядок переселення польських осадників...» передбачала проведення цієї акції «ешелонами у складі 55 вагонів, обладнаних по-зимовому для людських перевезень». Зазначалось, що кожен вагон розрахований на «25 чол. дорослих та дітей з їхніми речами» (додаток 4). Однак, зазначає І. Білас, у сформованих ешелонах в кожний вагон «заштовхували по 50—60 осіб, ... вагони не опалювались». У районах вселення смертність серед спецпереселенців сягала 16% [135].

До категорії «осадників» потрапили і колишні військово-вслужбовці польської армії, багато з яких перебували у радянських в'язницях і таборах. Тому 2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289-127сс про виселення з районів Західної України членів родин усіх поміщених в табори та в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держaparату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі, що відійшли до Німеччини, які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом (так зв. «біженці»).

Про те, що являв перший етап депортації осадників і біженців, розпочатий 10 лютого 1940 р., свідчать повідомлення відповідальних за проведення цієї акції осіб. Зокрема, о 9 год. 10 лютого надійшла перша інформація зі Львова: «...операція триває. Мають місце випадки, коли люди не хочуть одягатися, доводиться одягати силоміць»; о 10 год. того ж дня з Дрогобича повідомляли: «...подані вагони на станцію Перемишль не підготовлені для пере-

везення людей — усередині не обладнані, повністю відсутні дрова для опалення». З Рівненської області 10 лютого серед іншої інформації була і така: «У одного з тих, кого виселяють, у ніч проти 10 лютого померла дружина. Сьогодні вона буде похована, опісля цього сім'ю виселимо». Увечері того ж дня зі Львівської області повідомлялось про те, що у селах Копичинці і Чорний Кінь дві родини осадників, які відмовлялися сідати на підводи, примусово були відправлені на станцію [136].

Станом на 13 лютого 1940 р. із західних областей України було депортовано 17206 родин (89062 чол., з них зі Львівської області — 20966 чол., Волинської — 8858, Дрогобицької — 10593, Тернопільської — 31640, Рівненської — 7922, Станіславської — 9083); залишено тимчасово через хвороби — 1457 чол.; були відсутні під час проведення виселення — 2152; переїхали в інші райони до початку виселення — 690; заховались — 690; утекли — 34 чол. Щодо останньої категорії осіб зазначалося, що в управлінні НКВС надіслані вказівки для розшуку і встановлення цих осіб з їхнім подальшим відправленням до місць поселення. Зокрема, 17 лютого на ім'я міністра внутрішніх справ України надійшла телеграма № 2935, підписана Л. Берією, в якій зазначалось: «...всіх осадників і лісників, які добровільно з'являються в органи НКВС, а також тих, що одужали, концентрувати при обласних управліннях НКВС у спеціально пристосованих для цього приміщеннях, під вартою;

встановити пункти, куди були відправлені їхні родини; періодично, в міру накопичення цих осіб, які підлягають відправленню, формувати для них залізничні ешелони і під вартою конвойних військ направляти в місця розселення родин» [137].

10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497—177сс затвердила інструкцію про висилання осіб, які підпадали під дію постанови від 2 березня того ж року. В ній зазначалось, що депортації підлягають 20—25 тис. осіб (тут враховано й Білорусію — *І. В.*). Число ж висланих значно перевищило цю цифру. Так, у квітні-травні 1940 р. у Казахстан було вислано 61092 чол., з них у Північно-Казахстанську область — 20064 чол., Павлодарську — 11411, Кустанайську — 8705, Семипалатинську — 7644, Актюбінську — 7092, Акмолинську — 6176. Переважна більшість з них працювали в сільському господарстві [138].

Влітку 1940 р. в усі органи НКВС була направлена ди-

ректива № 142 від 4 червня, в якій зазначалося: «... з західних областей України і Білорусії виселяються строком на десять років в Кустанайську, Актюбінську, Південно-Казахстанську, Павлодарську, Семипалатинську область Казахської РСР сім'ї репресованих, що перебувають у таборах для військовополонених, колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, жандармів, колишніх поміщиків і фабрикантів, великих чиновників колишнього польського державного апарату. З метою запобігання втеч виселених осіб і закріплення їх за місцями розселення, разом з іншими заходами, в органах міліції по місцях розселення їм видаються паспорти із завчасним проставленням у графі 10 (паспорт зразка 1935 року) і в графі 8 (паспорт зразка 1938 року) такого запису — «паспорт дійсний тільки в межах _____ району _____ області Казахської РСР». Тоді ж було дано вказівку у випадках виявлення таких осіб в інших місцевостях негайно їх затримувати і етапом повертати до місця розселення [139].

Станом на 1 червня 1940 р. у трудпоселеннях в 26 республіках, краях та областях (а також у «Білбалтлазі та Норильськклазі НКВС, Воркутбуді») перебувало 37108 етнічних українців, зокрема у Свердловській області — 6145 чол., Казахській РСР — 4321, Архангельській області — 4113, Молотовській — 3412, Новосибірській — 2840, Іркутській — 2701, Красноярському краї — 2472, Вологодській області — 2358, Читинській — 1272 чол. [140].

В «Огляді про хід освоєння спецпереселенців-осадників», датованому жовтнем 1940 р., зазначалось (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «В Челябинской области начальники шахт основным рабочим спецодежду выдают, а спецпереселенцам отказывают в выдаче таковой и они вынуждены спускаться в шахты в своей домашней одежде.

В Тарском Леспромхозе Омской области люди работают на погрузке леса босиком.

В Зеленоборский спецпоселок, Вологодской области, в течение продолжительного времени (около 2-х месяцев) не завозились продукты питания» [141].

Розселені в Казахстані осадники працювали в колгоспах (36729 чол.), радгоспах (15923), на промислових підприємствах (8000). Про умови побуту спецпереселенців ідеться в довідці від 18 жовтня 1940 р. (стиль та

орфографію оригіналу збережено — *І. В.*): «В Чарском районе Семипалатинской области 60 семей спецпереселенцев живут в телятниках и на полевых станах.

В совхозе «Пролетарий» Ключевского района Актюбинской области 8 семей размещены в таких квартирах, где нет дверей, печей и даже потолка.

В Павлодарском племсовхозе Павлодарской области 150 человек размещены в конюшне.

Имеют место факты нищенства среди спецпереселенцев, особенно со стороны многосемейных (напевне, йдеться про багатодітних — *І. В.*).

К начальнику Чарского РО НКВД Семипалатинской области 10 спецпереселенок обращались с просьбой забрать от них детей, которых они не в состоянии содержать.

К начальнику Иртышского РО НКВД Павлодарской области 8 сентября с. г. явилась спецпереселенка Панюк и оставила шесть человек малолетних детей, а сама с грудным ребенком скрылась» [142].

Не кращим було становище осадників та біженців в Архангельській області (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «Зам. управляющего трестом «Двинолес» Третьяков 25.10.40 г. дал распоряжение всем леспромхозам отобрать от семейных рабочих выданные во временное пользование постельные принадлежности и хозяйинвентарь.

В поселке «Кокорная» Пинежского района 20.10.40 г. вспыхнула эпидемия сыпного тифа. Умерло 24 чел.

В поселке «Орлецы» Холмогорского района из-за недостатка белья в ряде барачных помещений имеется поголовная вшивость» [143].

З початком радянсько-німецької війни на Схід силоміць було вивезено (з політичних мотивів) культурних діячів, членів Академії наук УРСР, письменників, фахівців різних ділянок господарства. При евакуації багато діячів загинуло або було знищено НКВС, зокрема, за відмову виїхати (В. Свідзінський, І. Юхименко, К. Студинський, П. Франко, М. Донець та ін.) [144].

Протягом 17—20 серпня 1941 р. (за тиждень до Указу про німців Поволжя — *І. В.*) 50 тис. німців з Криму були депортовані у Ставропольський край. Підставою для висилання стало звинувачення у «пособництві гітлерівським загарбникам» [145].

22 вересня того ж року Державний комітет оборони (ДКО) прийняв постанову № 702сс про переселення 31320 німців із Запорізької області, з них 30720 чол. направлялись в Актюбінську область (600 чол. при цьому було відлучено на будівництво шосейної дороги в Астрахані). Згідно з цією ж постановою до Кустанайської області депортовано 2590 німців з Ворошиловградської області. Нарком внутрішніх справ УРСР Савченко у листі до заступника наркома внутрішніх справ СРСР Мальцева зазначав: «Німецьке населення у більшості своїй настроєно вороже до Рад. Першими були переселені з області чоловіки-німці віком від 16 до 60 років» [146].

В жовтні 1941 р. почали вживатися заходи на виконання постанови ДКО в Сталінській області, де проживали 36880 (за іншими даними — 35925) німців. За повідомленням відділу спецпоселень НКВС УРСР, станом на 10 жовтня було вислано 28743 чол.

За постановами ДКО, Рад фронтів у 1941—42 рр. було переселено 9200 громадян німецької національності з Одеської та Дніпропетровської областей до Алтайського краю. На підставі постанов Рад фронтів та наказу НКВС УРСР № 010714 від 20 березня 1942 р. до Кустанайської області депортовано 1500 німців з Харківської області.

Таким чином, зазначає М. Бугай, до середини 1942 р. все німецьке населення, яке проживало на території УРСР та КАРСР, було переселено у східні райони СРСР [147].

На новому місці управління справами «українських» німців не було налагоджено майже до вересня 1942 р. Тому 27 липня того року заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов звернувся до Берії з пропозицією «покласти управління німцями на органи спецпоселень НКВС СРСР, створені для управління мобілізованими для роботи у вугільній, нафтовій та оборонній промисловості, а також на органи НКДБ СРСР, що працювали у сфері управління таборами й будовами НКВС СРСР, на оперативнo-чекістські відділи НКВС СРСР» [148].

У квітні 1940 р. серед висланих з західних областей України та Білорусії осадників було й 7811 етнічних українців. Саме того року число громадян українського походження в «Архіпелазі ГУТАБ» було чи не найвищим:

Таблиця 4

Українці в ГУТАБІ*, чол. [за 149]

Рік	Число
1939	181905
1940	196283
1941	189148
1942	180148
1943	114467
1944	73832
1945	85584
1946	107550
1947	180294

* Станом на 1 січня відповідного року.

У серпні 1941 р. серед розселених у 20 республіках, краях та областях «осадників» та «біженців» нараховувалось 13448 осіб української національності:

Таблиця 5

Розселення українців з контингенту «осадників» і «біженців», чол.
[за 150]

Адміністративно-територіальна одиниця	«Осадники»	«Біженці»
Казахська РСР	700	—
Башкирська АРСР	10	—
Комі АРСР	1018	2
Марійська АРСР	—	11
Якутська АРСР	—	92
Алтайський край	714	5
Красноярський край	1300	85
Вологодська область	1312	120
Іркутська область	969	68
Архангельська область	1693	8
Івановська область	97	—
Горьковська область	185	1
Кіровська область	249	—
Молотовська область	796	17
Новосибірська область	9	1102
Омська область	1087	29
Челябінська область	16	—
Чкаловська область	133	—
Ярославська область	5	—
Свердловська область	1427	188
РАЗОМ	11720	1728

У травні-червні 1941 р. за наказом НКВС СРСР почалося виселення зсильнопереселенців та членів їхніх родин з «прикордонних територій», їх депортували в Казахстан, Комі АРСР, Алтайський та Красноярський краї, Омську область. Серед причин примусового переселення — розкрадання «соціалістичного майна», бандитизм, розбій, умисне вбивство, згвалтування, підробка грошових знаків, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї та ін. На підставі рішень уряду про переселення цього контингенту з'явилась постанова «Про порядок застосування заслання на поселення для деяких категорій злочинців». 21 травня того ж року Л. Берія підписує наказ про розселення на 20 років у Кустанайській області поселенців із західних областей України та Білорусії.

У червні-липні 1941 р. у визначені райони почали прибувати перші ешелони із зсильнопереселенцями. В повідомленні з Південно-Казахстанської області йшлося про прибуття туди із західноукраїнських областей трьох ешелонів з 636 родинами (2291 чол.). Прибулі (з 4 по 6 червня — *І. В.*), зазначалось у доповідній записці заступника наркома внутрішніх справ Казахської РСР Кадяєва, «є висланими з різних районів Львівської, Рівненської та Тернопільської областей, за національністю українці, голови (родин) яких є активними учасниками к(онтр)р(еволюційної) повстанської організації «ОУН» (і) переважно репресовані та, частково, знаходяться на нелегальному становищі». Розселено їх було у радгоспах Кіровського (1552 чол.), Ариського (269), Кизил-Кумського (128) районів, а 342 чол. — в «Каучукпромгоспі» Пахта-Аральського району [151].

З 3 по 5 червня в Омську область прибуло 3 ешелони з 862 родинами (3094 чол.). Зазначалося, що в одному з ешелонів «адмзсильні (всі — з західних областей України — *І. В.*) від місця виселення до місця вивантаження ніде не проходили сан. обробки», тому «населення ешелону завошивіло» [152].

7 та 8 червня 1941 р. в Красноярський край з західних областей УРСР двома ешелонами було доведено 940 родин (3700 чол.), серед них 134 чол. «засуджені за рішенням Особливої Наради при НКВС СРСР як члени родин зрадників батьківщини». Зсильнопоселенців було розміщено в 11 районах краю; зазначалося, що «зібраний контингент до лісових робіт придатний», «до роботи ставиться сумлінно» [153].

23 червня 1941 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією було наказано «негайно розпочати евакуацію ув'язнених із тюрем Західних областей УРСР»; для цього виділялось 778 вагонів, кінцевими пунктами були названі міста Фрунзе, Канськ, Ачинськ, Архангельськ, Іваново, Молотов, Новосибірськ, Орел, Саратов, Калуга, Вологда, Омськ, Тюмень, Астрахань та ін. Для перевезення 34 тис. ув'язнених з тюрем решти областей 1 липня того року надійшов запит від наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка на 1308 вагонів [154].

25 червня 1941 р. Прокурор УРСР Л. Яченін наказом № 01/04-285 зажадав від обласних прокурорів прийняття заходів до негайного закінчення всіх справ, що перебували «у виробництві слідчих». Наголошувалось «особливо прослідкувати за тим, щоб ... протягом 2-3 днів були закінчені всі арештантські справи». Оскільки з відомих причин виконати наказ було неможливо, заарештованих переводять в глиб країни. Так, тюрми та ВТК Татарської АРСР прийняли «поповнення» переважно з Харківщини (330 чол., засуджені, головно, за «контрреволюційні» злочини та за «законом про п'ять колосків»). З Ворошиловградщини арештованих було переведено у м. Гур'їв (860 чол.), в табір Чирчикбуду (Ташкентська обл.) — 398 чол. (з них 176 чол. засуджені за «військові злочини, дезертирство та за ухилення від військового обліку»), в Тагіл — 265 чол. [155].

У «Зведенні про хід евакуації ув'язнених з тюрем УРСР» (станом на 19 серпня 1941 р.) йшлося про понад 24 тис. чоловік, вивезених із 16 областей:

Таблиця 6

Евакуація ув'язнених з тюрем УРСР
[за 156]

Область	Число евакуйованих, чол.	Пункт призначення
Львівська	201	Сиктивкар
Рівненська	651	Камишин (Сталінградська обл.)
Дрогобицька	210	Куйбишев
	506	Перм

Область	Число евакуйованих, чол.	Пункт призначення
Тернопільська	1141	Магнітогорськ
	954	Новосибірськ
	185	Златоуст (Челябінська обл.)
Станіславська	357	— “ —
Чернівецька	1405	Сосьва (Свердловська обл.)
	214	Нижня Тура — “ —
Харківська	566	Шуя (Івановська обл.)
Одеська	948	Новосибірськ
Миколаївська	504	Марїнськ (Кемеровська обл.)
	427	Томськ
Кам'янець-Подільська	721	Магнітогорськ
Дніпропетровська	1200	Новочеркаськ
	1301	Фрунзе
Кіровоградська	369	Архангельськ
	1500	Казань, Красноярськ
	500	станція Защита Томської залізниці
Запорізька	1336	Архангельськ
	1027	Свердловськ
Чернігівська	700	Уфа
	700	Кустанай
	250	Сизрань (Куйбишевська обл.)
Полтавська	190	Златоуст
	1000	Казань
	1000	Бугульма (Татарська АРСР)
Київська	420	Кукмор — “ —
	1195	Горький
	536	Новосибірськ
	906	Свердловськ
	490	Уфа
	480	ст. Белебей (Башкирська АРСР)

Завдяки заходам, що їх вживав польський емігрантський уряд, Президія ВР СРСР ухвалила 17 серпня 1941 р. указ, згідно з яким польські громадяни звільнялись із спецпоселення. За директивою НКВС СРСР, їм дозволялося проживати на території СРСР, за винятком певних місць. Однак на практиці, зауважує М. Бугай, це розпорядження часто не виконувалося [157].

«ЗОВОВ'ЯЗАТИ НКВС ВИСЕЛЯТИ РОДИНИ АКТИВНИХ УЧАСНИКІВ ОУН...»

Високими темпами примусового переселення характеризуються останні роки другої світової війни та повоєнний час.

Уже 14 грудня 1943 р. начальник спецвідділу НКВС СРСР М. Кузнецов та нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясной направили до наркомату внутрішніх справ СРСР запит, «як бути із родинами пособників німецьким окупантам і самими пособниками (фольксдойч)». 7 січня наступного року за підписом Л. Берії виходить розпорядження № 20, в якому нарком наказував «усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на підставі наказу НКВС СРСР № 001552 (1940 р.)» та «...направляти до Чорногорського спецтабору (ст. Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх подальшого утримання» [158].

Після того, як результати перших операцій проти вояків УПА були доведені до Й. Сталіна, В. Молотова та М. Хрущова, останній вніс пропозицію: «...повідомити українською мовою місцевим жителям районів, де ліквідовано банди, про склад банд, прізвища учасників, про кількість вилученої зброї, а також про наступне переселення до Сибіру родин активних учасників оунівських банд». Подробиці щодо переселення містились у наказі НКВС СРСР від 31 березня 1944 р. за підписом Л. Берії; ним, зокрема, пропонувалось «направлення на заслання членів родин оунівців і повстанців проводити після затвердження постанови, не чекаючи одержання рішення Особливої наради» [159].

У прийнятій у березні 1944 р. постанові ДКО СРСР «Про спеціальні заходи у західних областях України» зазначалось: «8. Зобов'язати НКВС СРСР виселяти родини активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР» [160].

24 березня того ж року заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов у доповідній на ім'я Л. Берії повідомляв: «До 1-го квітня п. р. буде підготовлено до виселення з України 1 ешелон (2000 чоловік) родин репресованих оунівців.

Розселення їх передбачено провести у двох районах (Манському та Радянському) Красноярського краю.

...Працездатні переселенці будуть використані на роботі в лісовій промисловості» [161].

5 квітня 1944 р. було затверджено «Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР» (додаток 7), а 15 квітня наркомом внутрішніх справ УРСР В. Рясним затверджено «Інструкцію-вказівки про порядок виселення родин активних учасників ОУН і УПА» (додаток 8). Першою з них визначались місця заслання — «віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей», другою — регламентувався початковий період депортації.

27 вересня ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР», в якій перед НКВС—НКДБ ставились завдання остаточної ліквідації національно-визвольного руху будь-якими методами. На місцях відповідальні за виконання постанови видавали накази та розпорядження, керуючись насамперед особистим (суб'єктивним) розумінням тогочасної ситуації. Зокрема, начальник гарнізону військ НКВС Городоцького району Львівської області у лютому 1945 р. видав наказ, у якому, серед іншого, приписувалось: «З 22 лютого цього року і до особливого розпорядження заборонити всім без винятку громадянам пересуватися в межах району з одного населеного пункту в інший без спеціального на те дозволу військових начальників... Всім військовим начальникам провести ретельний обшук усіх будівель, городів та місцевостей в усьому районі, щоб виявити та арештувати бандитів, які ховаються, їхніх пособників і тих, що ухиляються від мобілізації до Червоної Армії. Осіб, які чинять опір, — знищити. Членів родин осіб, які ховаються від Радянської влади, негайно вивозити до райцентру на збірний пункт для дальшого виселення у Сибір» [162].

На кожний район складались списи родин учасників визвольних змагань, які «підлягали» виселенню. Зокрема, у Новострілицькому районі Дрогобицької області таких «нараховували»: у с. Ходорівці — 13 родин (37 чол.), с. Лучани — 10 (28), с. Бринза Загірна — 12 (27), с. Кологури — 6 (18), с. Старе Стрілице — 6 (18), с. Чорний Острів — 4 (17), с. Калинівка — 7 (14), з інших сіл — 91 родина (198 чол.) [163].

Постановою ДКО № 684-с від 29 жовтня 1944 р. місцем заслання для учасників національно-визвольних змагань та членів їхніх родин визначались Комі АРСР, Архангельська, Кіровська та Молотовська області «для трудового ви-

користання в лісовій промисловості». Тому заступник наркома внутрішніх справ СРСР Чернишов «особливо» звертав увагу українського наркома Рясного на те, аби особи, що виселялись, «брали якомога більше одягу та взуття», бо від цього залежало їхнє «трудове використання» [164].

Вже наприкінці вересня 1944 р. з шести західних областей (Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської та Дрогобицької) до Красноярського краю та Іркутської області було депортовано майже 6 тис. чоловік [165]. Про умови, за яких відбувалось виселення, свідчать повідомлення Наркомату внутрішніх справ СРСР. Так, 25 жовтня 1944 р. в записці по «ВЧ» повідомлялось: «Незважаючи на неодноразові наші прохання, ми не отримуємо повідомлень про відправку ешелонів із спецпереселенцями-оунівцями. Наприклад, ми не отримали повідомлення про відправку ешелонів 48461, 48463, 49336, що не дозволило організувати спецхарчування. Крім того, начальники ешелонів не повідомляють про кількість людей, яких слід годувати» [166]. В іншій телеграмі з Москви (від 22 травня 1945 р.) зверталась увага на те, що «в табори НКВС на Печорі систематично надходять з України контингенти, які не підлягають направленню в ці табори як за характером злочинів, так і за своїм фізичним станом. Так, наприклад: з Тернопільської області ешелоном № 47373 прибули на Печору (в) табір 385 чол., в т. ч. 315 хворих дистрофіків та 10 трупів.

19 січня з Києва поступили на Печору в табір 1776 в'язнів, в т. ч. багато хворих та 60 чоловік каторжників, які не підлягали направленню в цей табір» [167].

29 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ УРСР Рясной, звертаючись до начальників управлінь НКВС західних областей, вказав на «певні недоліки, що мали місце»: «При відправленні спецпереселенців — родин оунівців, Вами не проводиться попередня санобробка тих, хто переселяється. Для супроводу ешелонів не виділяється медперсонал, ешелони не забезпечуються в достатній кількості медикаментами, внаслідок чого серед спецпоселенців зареєстровано кілька спалахів епідемії висипного тифу. Так, наприклад, в ешелоні № 47347 захворіли на висипний тиф 31 чол., в ешелоні № 47344 захворіли 50 чол.; в ешелонах №№ 47473 та 47474 встановлено 79 випадків захворювань на висипний тиф та запідозрених на тиф — 85 чол.» [168]. «Недоліки» ставали системою (додатки 10,11).

Проте чи могло бути інакше, якщо порушення, про які

йдеться в повідомленні, ставали можливими внаслідок ініціювання беззаконня московським керівництвом. Бо ж чого варта «Вказівка» начальнику управління конвойних військ НКВС УРСР Бочкову, підписана заступником наркома внутрішніх справ СРСР Чернишовим, в якій, згадуючи про «випадки систематичного недовикористання місткості вагонів», що призначались для перевезення зсильнопереселенців, начальники ешелонів зобов'язувались «здійснювати ущільнене вантаження» (додаток 9).

31 грудня 1944 р. кількість депортованих із західних областей зросла до 4744 родин (13320 чол.), в т. ч. зі Львівської області — 1155 родин (3165 чол.), Рівненської — 1154 (3212), Станіславської — 222 (586), Дрогобицької — 460 (1285), Тернопільської — 498 (1249), Волинської — 1178 (3582), Чернівецької — 77 (241) [169].

10 січня 1945 р. приймається секретна постанова ЦК КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України», в якій, зокрема, йдеться про те, аби «рішуче посилити репресії та висилання родин бандитів та їхніх пособників (куркулів, торговців та ін.), які надали хоча б незначну допомогу бандитам» [170]. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 26 лютого того ж року було заслухано питання про стан виконання положень цієї постанови та визначено подальші заходи у боротьбі з українським рухом опору.

15 травня 1945 р. у Львові було проведено нараду з секретарями обкомів КП(б)У та начальниками обласних управлінь НКВС та НКДБ, на якій М. Хрущов вимагав рішуче проводити репресії проти населення, висилати родини повстанців у віддалені місцевості СРСР та рекомендував застосовувати «нові методи роботи» [171].

1 березня того року кількість депортованих із західних областей становила 17,9 тис. осіб; станом на 26 червня вона зросла до 10141 родини (26093 чол.), в т. ч. з Волинської області — 6916 чол., Рівненської — 5751, Львівської — 4741, Станіславської — 3477, Тернопільської — 2456, Дрогобицької — 1834, Чернівецької — 918 [172].

Наприкінці грудня 1945 р. у Вологодській області було розселено 708 спецпоселенців-«оунівців» (серед них 255 дітей віком до 16 років). З них працевлаштовано у радгоспах 167 чол., у «лісопунктах» — 74 чол. Тоді ж дорослих не працювало 23 чол. через «відсутність теплового зимового одягу та взуття для роботи в лісі та, з іншого боку,

через знесилення внаслідок недостатнього харчування». Останній фактор був причиною того, що з усіх працюючих в Удїмському ліспромгоспі (тієї ж області — *І. В.*) лише 13 чоловік виконували встановлену норму. В цьому ліспромгоспі «харчування утриманців та дітей дошкільного віку вкрай погане. Їм видається один лише хліб — дітям — 400 гр., а утриманцям — 300 гр. на добу. Такі ж норми для утриманців та дітей існують в радгоспі Комсомолец. Матеріальні умови спецпоселенців залишаються важкими. В результаті значна частина спецпоселенців і особливо їхні діти виснажені. Серед дітей є захворювання на дистрофію I та II ступеня. В Удїмському ЛПГ 6 дітей приміщені в лікарню» [173].

В Удмуртській АРСР тоді ж всі спецпоселенці-«оунівці» (1418 чол., в т. ч. 377 дітей — *І. В.*) були «передані для господарського та трудового влаштування в систему тресту «Іжліс». Серед причин «неактивного ставлення до роботи» називались: недостатнє харчування як власне працюючих, так і їхніх утриманців; суворі кліматичні умови («холод»); відсутність теплого одягу та взуття; відсутність «досвіду» роботи на лісорозробках. Через це більшість спецпоселенців «використовувались на різних роботах з низькою заробітною платою» [174].

У Красноярському краї 2217 (станом на 1 січня 1946 р.) спецпоселенців-«оунівців» були розселені на території 8 адміністративних районів. З них 930 чол. працювали на промислових підприємствах та будовах (з них працездатних — 722 чол., непрацездатних — 80, дітей віком до 16 років — 128 — *І. В.*). Із працездатних тоді ж не працювали 21 чол., причини — «тимчасова непрацездатність, брак дитячих закладів, недостатня забезпеченість одягом та взуттям» [175].

Не кращим було становище і в Архангельській області. Станом на 1 жовтня 1945 р. там на спецпоселенні перебувало 4320 учасників українського руху опору, в т. ч. 1613 дітей. У «Звітності за IV квартал» того ж року зазначалось: «...переведено в інші області — 4 чол.; вибули з місця позбавлення волі — 34 чол., уткло — 86 чол., з них дітей — 23 чол.; померло — 162 чол.; переведено у дитбудинки — 15 чол.; переведено в будинки інвалідів — 59 чол.» На промислових підприємствах, будовах та у закладах Наркомлісу та Наркомбумпрому (наркомат паперової промисловості — *І. В.*) працювали 1351 чол., в радгоспах — 7 чол. Поза те, з числа «непрацездатних, обме-

жено працездатних та підлітків» до роботи тоді ж було залучено 307 чол. У згаданій «Звітності...» смертність серед спецпоселенців було віднесено «головним чином на рахунок простудних захворювань та старості», а також «загального виснаження» [176]. В непридатних для проживання помешканнях тоді проживало понад 40% спецпоселенців (1764 чол.) [177].

В Іркутській області наприкінці 1945 р. перебувало на спецпоселенні 3575 «оунівців» з родинами (з них 1408 дітей віком до 16 років). На підприємствах, в колгоспах та радгоспах працювало тоді ж 1820 чол.:

Таблиця 7

Працевлаштування спецпоселенців-«оунівців» в Іркутській області, станом на 1.01.1945 р. [за 178]

Заклад, установа	Працевлаштовано, чол.			
	працездатних	непрацездатних	дітей до 16 років	разом
Наркомат вугільної промисловості (Черемховвугілля)	206	15	100	321
Промислові артілі	223	—	23	246
Колгоспи	82	7	20	109
Радгоспи	57	—	12	69
Наркомат шляхів сполучення (Іркуттрансліс)	159	12	46	217
Наркомат лісової промисловості (Східсибліс)	429	—	90	519
Наркомат охорони здоров'я	—	6	—	6
Головне управління газової промисловості при РНК СРСР	53	7	13	73
Наркомат будівельних матеріалів (трест Союзслюда)	210	—	50	260
РАЗОМ	1419	47	354	1820

В Кіровській області з 1725 (станом на 31.12.1945 р.) спецпоселенців-«оунівців» (в т. ч. 747 дітей) працювало в ліспромгоспах тресту «Кірліс» 628 чол., на Слободському фанерному заводі «Червоний якір» — 88 чол. [179].

Тоді ж у Новосибірській області на спецпоселенні перебувало 447 вояків УПА та членів їхніх родин; з них 227 чол. «значились» за радгоспами, 107 — колгоспами, 113 — будовами, підприємствами та установами. «Виховання» українців і тут не відзначалось оригінальністю, про що свідчать численні доповідні. Зокрема, в одній з них ідеться про те, що «спецпоселенка Заяць Катерина обморозила ноги і не стала виходити на роботу. За відмову від роботи директор радгоспу Попов не видав хлібні картки і не дозволив харчуватись в їдальні» [180].

В Тюменській області станом на 1 січня 1946 р. з 269 спецпоселенців-«оунівців» всі працездатні (159 чол.) працювали на лісозаготівлі: на Бухтальському лісопильному заводі (Велижанський район), лісозаготівельній ділянці (Н.-Тавдинський район), сортувальній ділянці (м. Тюмень) [181].

Про численні порушення на початковій стадії депортації західноукраїнського населення — під час оформлення відповідних документів — свідчить лист заступника начальника 1-го спецвідділу МВС УРСР Резницького начальника управлінь МВС західних областей (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «Дела на высланные семьи участников банд УПА продолжают по прежнему оформляться неудовлетворительно.

По возвращенным (для оформления відповідно до вимог директив МВС — *І. В.*) делам выявлены следующие недочеты в их оформлении:

а) по некоторым делам высланы лица, которые не являются прямыми родственниками бандитов (дядя, тетя, шурины и т. д.), а также престарелые...

в) В целом ряде дел, в заключениях и постановлениях о выселении, опросных листах и др. документах вносятся исправления, без каких-либо оговорок. Кроме этого, после утверждения Наркомом, вносятся новые лица, без достаточных на то оснований...

д) По некоторым делам отсутствует достаточно данных, подтверждающих активную деятельность участников банд, а по ряду дел основанием для ссылки членов семьи послужили приобщенные к делам очень сжатые постановления на арест, причем характерным является то, что аре-

сты произведены были в начале еще 1944 года, а выселение семей в сентябре-октябре месяце» [182].

Кремлівським керівництвом до «зрадників батьківщини» було зараховано і жителів Криму: кримських татар, греків, вірменів, болгар, а також осіб турецького, грецького та іранського підданств, що мешкали на півострові. Уже 10 травня 1944 р. Л. Берія доповідав Й. Сталіну: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу і виходячи з небажаності подальшого проживання кримських татар на прикордонній окраїні Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення всіх татар з території Криму». 11 травня цей проект був підписаний «батьком народів» [183]. Принагідно зазначимо, що у 1939 р. в Криму проживали 218179 кримських татар, 20652 греки, 15353 болгар, 12873 вірмени [184].

«Операцію» по депортації кримських татар було розпочато вночі 18 травня 1944 р. Станом на 18.00 год. 19 травня було — повідомлялось в телеграмі на ім'я Л. Берії — «підвезено спецконтингенту до станцій посадки 165515 чоловік. Відправлено до місць призначення 50 ешелонів чисельністю 136412 чоловік». На 16 годину наступного дня операцію по переселенню кримських татар за межі півострова було завершено. «Виселено всього 180014 чоловік», — повідомлялось у черговій телеграмі на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР [185].

Учасник «операції», тоді рядовий 222-го окремого батальйону військ НКВС А. Веснін свідчив: «Ми заходили в будинки, піднімали господарів з ліжка і оголошували: «Іменем Радянської влади! За зраду Батьківщини ви виселяєтеся в інші райони Радянського Союзу!» Люди сприймали цю команду із сумірною покорою. На збори відводилось дві години, кожній родині дозволялось брати з собою 200 кілограмів вантажу. Дивно, але ми бачили задалегідь приготовлені мішки з харчами та домашнім скарбом» [186].

Свідок тих подій П. Халід згадував: «Ніч. Заходять солдати із зброєю і кажуть, щоб через 15 хвилин зібрались. Я беру рогатку, шинелю, залишену пораненим дядьком. Мама спокійно каже: «Не треба, синку, облич». Солдат відбирає у мами Коран і кидає його в туалет. Нас відводять на кладовище і до ранку там тримають. Вранці нас женуть на станцію. Там заганяють,

як худобу, у вагони-«телятники»: маму — в один вагон, мене — в інший. Тоді я бачив маму останній раз. На всіх станціях, через які ми проїжджали, місцеві жителі із криками «Зрадники!» закидали вагони камінням. В Саратові нас пересадили на вантажні баржі. П'ять днів ні у кого не було навіть макової зернини в роті. Не годували, поки привезли в Марійську АРСР. Коли пливли на баржі, сусідка з відчаю на моїх очах кинула своїх дітей в річку і кинулася сама. Коли нас привезли в Марійську АРСР, то 18 кілометрів гнали пішки в тайгу. Поселили в таборі серед болота, там до нас жили поляки. Дуже багато людей умирало. Поки вириють могилу, вона заповнюється водою, трупи топили палками. Жінки працювали на лісоповалі. Пили ми гнилу воду, і добре пам'ятаю, що у всіх, хто умирав, останнім бажанням було — випити ковток чистої води з рідного Криму» [187].

За свідченням Л. Валялової, їм «дозволили (виселяючи — *І. В.*) взяти на трьох одну подушку і одну ковдру, а горшки, ложки, харчі наказали залишити... Усі плакали. Плакали, притискуючи до грудей Коран... Товарні вагони заповнили так, що багато хто стояв, сиділи по черзі. Не відчиняли дверей, солдати запитували, чи є померлі. Хоронити їх ніхто не дозволяв, а просто, на ходу поїзда, викидали з вагона» [188].

Всього в травні було виселено 188626 кримських татар [189].

«НКВС вважає за доцільне, — доводив до відома *Й. Сталіна* Л. Берія 29 травня того ж року, — провести виселення з території Криму всіх болгар (12075 чоловік), греків (14300), вірменів (9919 чоловік)». Дозвіл було дано підписаною 2 червня *Й. Сталіним* постановою ДКО № 5984.

За свідченням вже згаданого А. Весніна, солдатам, що прибули в населений пункт, жителі якого виселялись, було дано наказ говорити місцевим жителям, що вони допомагатимуть їм косити траву. А коли в село в'їдуть машини, за сигналом ракети мала розпочатись «операція». Як і під час депортації татар, були розподілені дільниці. Люди, зазначає А. Веснін, зустрічали червоноармійців радісно: «...братушки (описані події відбувалися в болгарському селі Марфівці поблизу Феодосії — *І. В.*) прийшли, до того ж в роботі допомогти». Пригощали їх хлібом, сметаною, «не скупились і на випивку».

Коли ж в село в'їхали вантажівки і розпочалась «операція», то на «збори» було дано 20 хвилин, а з собою брати — «що на руках унесеш». До того ж було оголошено «змагання»: хто першим закінчить «роботу» на своїй ділянці. Не дуже «спритним» болгарам «допомогали» прикладами [190]. Всього в червні 1944 р. з Криму було депортовано 14368 греків, 12075 болгар та 11296 вірменів [191].

Відповідно до постанови ДКО № 6100 від 24 червня 1944 р. з Криму виселялись і місцеві жителі турецького, грецького та іранського підданств, що «мали прострочені національні паспорти». Їх (всього 3652 чол., з них 3531 громадянин Греції, 105 — Туреччини та 16 — Ірану) було депортовано у Ферганську область.

Всього ж на час прибуття на спецпоселення, зазначає В. Земсков, було нараховано 228392 чол., виселених з Криму, з них 224740 чол.— відповідно до постанов ДКО від 11 травня та 2 червня 1944 р. [192].

До 1 жовтня 1948 р. на спецпоселення додатково поступили 7219 чол., зарахованих у «кримський» контингент (репатріанти, демобілізовані та ін.). Фактично ж число уродженців Криму, що поступили у 1945-48 рр. на спецпоселення, було більше, але частину репатріантів було віднесено до контингенту «власовці». В березні 1949 р. серед виселених з півострова було також 257 українців, 1280 росіян, 427 німців, 272 турки, представників інших національностей — 283 чол.

Депортованих з Криму було віднесено до категорії спецпоселенців, виселених навічно. На них поширювалась і дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р.: 20 років каторжних робіт за втечу з місць поселення.

Про умови, в яких опинились спецпоселенці «кримського» контингенту, свідчить те, що від початку депортації до 1 жовтня 1948 р. народилось 6564 чол., а померло 44887 чол. Зокрема, у 1945 р. ці числа складали, відповідно, 1099 та 15997 чол.

Прибулих влітку 1944 р. в Узбецьку РСР кримських татар було розселено в областях: Ташкентській — 14214 родин (56114 чол.), Самаркандській — 7539 (31829), Андижанській — 5007 (19173), Ферганській — 3829 (16173), Наманганській — 3453 (13801), Кашка-Дар'їнській — 2252 (9984), Бухарській — 752 (4009); всього 37046 родин (151083 чол.) [193].

Наприкінці 1952 р. «кримський» контингент, що перебував на спецпоселенні, нараховував майже 200 тис. чол.:

Таблиця 8

Національний склад «кримського» контингенту, станом на 1 січня 1953 р.

Національність	Всього	в т. ч.		
		чол.	жінки	діти
кримські татари	160734	46461	64053	50220
греки	14486	4444	6323	3719
болгари	12193	3689	4962	3542
вірмени	8310	2409	3758	2143
інші	3492	756	1732	1004
РАЗОМ	199215	57759	80828	60628

Проживали на той час депортовані з Криму в Узбецькій РСР — 130856 чол., Молотовській області — 16235, Свердловській — 12240, Марійській АРСР — 8158, Таджикиській РСР — 7076, Казахській РСР — 6377, Кемеровській області — 5444, Башкирській АРСР — 4319, Тульській області — 2243, Костромській — 2151, Куйбишевській — 608, Московській — 582, Горьковській — 556, Кіровській — 497, Киргизькій РСР — 378, Івановській області — 352, на «Далекій Півночі» — 182, Татарській АРСР — 156, Красноярському краї — 127, Іркутській області — 119, Якутській АРСР — 117, Хабаровському краї — 104, Чуваській АРСР — 70, Челябінській області — 58, у «ВТТ та спецбудовах МВС» — 55, Алтайському краї — 34, Новосибірській області — 21, Тюменській — 18, Томській — 15, Комі АРСР — 15, Чкаловській області — 9, Курганській — 8, Омській — 7, Удмуртській АРСР — 7, Туркменській РСР — 6, в інших регіонах — 15 чол. [194].

Депортації населення, а також втрати його під час бойових дій зменшили чисельність населення півострова у 3,4 рази: з 1196 тис. чол. напередодні війни до 351 тис. відразу після визволення Криму від гітлерівців [195]. Після виселення кримських татар необхідність в бута-

форній автономії відпала, зазначає В. Чумак, і Кримську АРСР у 1945 р. було перетворено на Кримську область у складі РСФРР [196]. Внаслідок примусового виселення корінного населення економіка півострова почала занепадати. виправити становище, на думку московського керівництва, могли мешканці внутрішніх областей Росії. Завідувач відділу Державного архіву Російської Федерації О. Силаєва зазначає: «По зруйнованих війною селах центральної Росії, по шпиталях та лікарнях почався новий «призов» — людей запрошували (і далеко не всюди добровільно) ... взяти участь у відновленні кримських здравниць» [197].

Лише у 1944 р. в Крим було переселено 13966 родин, в т. ч. з Краснодарського краю — 3100, Воронежської області — 2001, Ростовської — 1995, Тамбовської — 1953, Ставропільського краю — 1950, Брянської області — 1048, Орловської — 1024, Курської — 985 [198]. Зокрема, в Алуштинському районі було поселено 2349 родин з Краснодарського краю, в Балаклавському — 2000 з Воронежської, Бахчисарайському — 2146 з Брянської та Орловської, Білогорському — 1556 з Курської та Тамбовської, Старо-Кримському — 1268 з Ростовської, Тамбовської та Курської, Судакському — 2469 з Ставропільського та Краснодарського країв, Ялтинському — 935 з Ростовської області. В степових районах (Кіровському, Нижньогірському, Приморському та Радянському) було розселено 1132 родини з Тамбовської області [199].

В котрий раз експериментування «батьків нації» схило: уже в 1945 р. з півострова повернулось до рідних домівок 1615 родин, в наступному — 4203, у 1947 — 3156, у 1948 — 950 родин. Всього у 1944—49 рр. 55% переселенців повернулись до Росії. Причини цього «зворотництва» яскраво та досить точно описані О. Аджубеєм [200]. Зокрема, колгоспники-переселенці висловлювали таке прохання: «Хоча б виписали на колгосп по одному татарину, щоб він нам розповів, що, де садити і звідки воду брати» [201].

Переселення в Крим тривало і у 1950 р. (з Володимирської області — 304 родини, Горьковської — 291, Московської — 205, Пензенської — 513, Ставропільського краю — 94, Краснодарського — 100, Чуваської АРСР — 106), 1951 р. (з Воронежської області — 799, Володимирської — 300, Рязанської — 509), 1952 р. (з Воронежської області — 449, Курської — 307, Рязанської — 253, Московської — 202,

Ростовської — 105), 1953 р. (з Воронежської області — 319, Курської — 309, Рязанської — 376) [202]. Всього у 1950—53 рр. у колгоспи та радгоспи Криму прибуло 10739 родин, а виїхало 1687 [203].

Висиланню у повоєнний час підлягали також ті, хто ухилився від служби в Червоній Армії. Поза межами України місцями призначення для цієї категорії спецпереселенців були Караганда (Карагандаугілля) та Воркута. Станом на 1 червня 1945 р. лише в Караганду було запроторено 7536 таких «ухильщиків» [204].

На початку січня 1945 р. із Москви було надіслано вказівку про необхідність виселення осіб польської національності. Відповідно до складеної 26 січня у Києві «калькуляції» планувалось арештувати та депортувати 12,5 тис. чол., зокрема з Львівської області — 8 тис. чол., по 1,5 тис. — з Дрогобицької, Станіславської та Волинської. Передбачалося сформувати 6 ешелонів, з яких для 5 визначались кінцеві станції поза межами України, а саме (стилістику та орфографію оригіналу збережено — *І. В.*):

«II ешелон, 2000 чел., станція Шахтная Юго-Восточной ж/д, спецлагерь НКВД № 748;

III ешелон, 3000 чел., станція Нижний Тагил Свердловской ж/д, Тагиллаг НКВД;

IV ешелон, 500 чел., станція Кряж Куйбышевской ж/д, особое строительство НКВД;

V ешелон, 2000 чел., станція Вельск Сев. Печорской ж/д, Сев.-Двинлаг НКВД;

VI ешелон, 2000 чел., станція Всесвятская Пермской ж/д, спецлагерь НКВД № 0312» [205].

За відмову добровільно самоліквідуватися (рішення про це було прийнято в Москві) — шляхом «возз'єднання з Російською Православною Церквою — Українська Греко-Католицька Церква поклала на вівтар мучеництва», зауважує Д. Степовик, життя 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахинь — «переважно на просторах ГУТАБу» [206]. 11 квітня 1945 р. у Львові та Станіславі було заарештовано архієпископа Й. Сліпого й 4-х владик УГКЦ — М. Будку, М. Чарнецького, Г. Хомишина, І. Лятишевського. У першому засуді Й. Сліпому було інкриміновано «контрреволюційну діяльність, шпигунство на користь Ватикану, вороже ставлення супроти СРСР, паразитичний спосіб життя». Вирок — 8 років в'язниці і примусових робіт — митрополит відбував у Маріїнську (Новосибірська область),

Боїмах, Кірові, Печорі, Інті (Комі АРСР), Потьмі (Мордовська АРСР). Вдруге його засуджують 1957 р. на 7 років. Покарання Й. Сліпий відбував у таборі Кузьминка-Малаково (за 600 км на північ від Красноярська) та в Єнісейську. Географія місць ув'язнення за наступними засудами (аж до звільнення у 1963 р.): Іркутська область та Красноярський край (Тайшет, Вихоревка, Чунь, Новочунка), Мордовія (Потьма).

Чекає на дослідників встановлення чисельності громадян України, які після звільнення з фашистського полону потрапляли у «рідні» виправно-трудова табори. Засуджені, як правило «за зраду батьківщини», вони разом із строком ув'язнення отримували і «поразку у правах» (позбавлення громадянських прав — І. В.).

Відповідно до директиви МВС СРСР № 97 від 20 квітня 1946 р. засланням підлягали також «колишні поліцаї, власовці та інші особи, що служили в німецьких стройових формуваннях»:

Таблиця 9

Вислані за межі України колишні поліцаї, «власовці» та особи, що служили в німецьких стройових формуваннях, станом на 20 травня 1948 р., чол. [за 207]

Область	Рік			Разом
	1946	1947	1948	
Вінницька	33	33	—	66
Ворошиловградська	495	102	9	606
Волинська	60	16	—	76
Дніпропетровська	262	79	—	341
Дрогобицька	12	14	—	26
Житомирська	49	20	—	69
Кіровоградська	76	3	—	79
Київська	174	30	5	209
Львівська	19	20	—	39
Миколаївська	37	9	—	46
Одеська	35	9	8	52
Кам'янець-Подільська	38	36	5	79
Полтавська	372	145	7	524
Ізмаїльська	12	—	—	12
Рівненська	6	6	—	12
Закарпатська	19	15	—	34
Запорізька	115	30	—	145

Область	Рік			Разом
	1946	1947	1948	
Сталінська	239	268	—	507
Станіславська	27	62	17	106
Сумська	304	43	9	356
Тернопільська	3	37	—	40
Харківська	353	112	18	483
Херсонська	53	7	—	60
Чернігівська	78	82	9	169
Чернівецька	34	14	32	80
РАЗОМ	2905	1192	119	4216

Ще 8 вересня 1944 р. була підписана Угода між Польським Комітетом Національного Визволення і урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі. Таким чином, стверджує І. Білас, тимчасовий уряд Польщі намагався «остаточно розв'язати проблему національних меншин і прагнув, щоб національні меншини, зокрема українці, добровільно чи примусово покинули Польщу, а ті, що залишаться, повинні бути асимільовані» [208]. Угодою передбачався добровільний характер переселення. Про це йшлося і у зверненні до населення Польщі, яке підлягало переселенню: «Евакуації підлягають громадяни української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають у Холмському, Грубешувському, Томашувському, Любачувському, Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостянському, Красноставському, Білгорайському та Владавському повітах та інших районах Польщі, які забажають переселитися з території Польщі на Україну». Евакуйованим дозволявся «вивіз одяжі, взуття, білизни, постільних речей, продуктів харчування, хатніх речей, сільськогосподарського реманенту, упряжу та інших предметів домашнього і господарського вжитку загальною вагою до 2 центнерів на одну родину...» [209].

До 15 листопада 1944 р. до УРСР переселилися 974 родини (3505 осіб), до 1 грудня — 3378 (12951), до 1 січня 1945 р. — 10449 (39864), до 1 березня — 21686 (81323) [210].

Львівська історико-просвітницька організація «Меморіал» уже в наш час провела анкетування переселенців з Польщі. Результати цього обстеження свідчать, що лише 7,8% переселенців добровільно погодились на переїзд [211]. Адже весною 1945 р. почався процес «зворотництва» тих, хто повірив обіцянкам радянської влади. Так, 11 березня того року із Запорізької області самовільно виїхали 215 родин (615 чол.), Одеської — 317 (1284), Миколаївської — 175 (586), Дніпропетровської — 136 (429), Херсонської — 1147 (3734) [212].

Московське керівництво відреагувало на це випробуваним методом: «пірник» було замінено на «батіг». У перші місяці 1945 р. за наказом Й. Сталіна його ставленики в Польщі почали організовувати спеціальні збройні формування, які розпочали мордування українців, аби прискорити виконання переселенської акції. Їх жорстокості не було меж. Запалали цілі села на Лемківщині, Надсянні, Холмщині. Показово, що нерідко спільно з поляками наругу над українцями чинили воїни Радянської Армії, приставлені «для охорони» переселенців.

Другий етап переселення, що набув виключно насильницького характеру, розпочався в кінці липня 1945 р. Адже обіцянка, яку дав Й. Сталін на Потсдамській конференції («Польща стане державою без національних меншин»), мала бути виконана [213]. 1 вересня на територію Лісковського, Перемишльського та Любачівського повітів прибули три дивізії польського війська, котрі отримали наказ — примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. А у випадку відмови українців від переселення командуванню цих дивізій було наказано примусово відселити їх у глибину Польщі, за ріку Сян.

Ухиляючись від примусового переселення, багато українців, особливо молодь, тікали в ліси. Частина записувались до добровільного виїзду в УРСР: давався ознаки страх перед переселенням у глибинні райони Польщі, оскільки у зверненні польського уряду до українців зазначалося, що вони будуть розселені в польських селах по 2—3 родини [214].

4 січня 1946 р. українське керівництво було поінформоване про те, що з території Польщі переселено 83865 родин (324157 чол.); станом на 2 серпня того ж року (дата офіційного закінчення «евакуації» — *І. В.*) із взятих місцевими органами польської влади на облік 125949 українських родин (497682 особи) на територію України було переселено 122454 родини (482109 осіб):

Таблиця 10

Переселення українського населення з Польщі у 1945—46 рр.
[за 215]

Воєводство, повіт	Взято на облік		Переселено		% пере- селе- них
	родин	осіб	родин	осіб	
ЖЕШУВСЬКЕ	64373	266860	62751	260110	97,4
Перемишльський	16702	65495	16494	64831	99,0
Сяницький	15047	63197	14630	60878	96,3
Лісковський	8989	39772	8764	39505	99,3
Любачувський	10191	44042	9951	43172	98,0
Ярославський	9458	37038	9292	36666	99,0
Горлицький	3987	17316	3620	15058	87,0
ЛЮБЛІНСЬКЕ	56827	208258	54795	200690	96,3
Грубешувський	18984	69937	18653	68656	98,1
Томашувський	11139	40904	11097	40742	99,6
Владавський	7617	26800	7296	25030	93,0
Білгорайський	4819	18034	4274	16523	91,6
Любартівський	227	811	227	811	100,0
Замостянський	1648	5845	1543	5480	93,7
Холмський	9304	34462	8965	33195	96,3
Ярославський	1934	7676	1780	7270	94,7
Красноставський	1072	3519	874	2707	77,0
Радзінський	83	274	83	274	100,0
КРАКІВСЬКЕ					
Ново-Сяницький	4749	22564	4554	20093	90,0
Інші	—	—	354	1218	—
РАЗОМ	125949	497682	122454	482109	96,8

Евакуйованих з теренів Польщі було розселено на території УРСР: 80301 родину (322868 осіб) в західних областях (Тернопільській, Львівській, Волинській, Дрогобицькій, Станіславській та Рівненській), 42153 родини (159241 особу) — у східних. За національністю переселені розподілялися так: українці — 439135 чол., росіяни — 23846, білоруси — 126, русини — 18759, інші — 243; за фахом: сільськогосподарські працівники — 750 осіб, кустарі — 4447, промислові працівники — 1817, транспортні працівники — 733, службовці — 1176, священнослужителі — 287, вчителі — 759, наукові працівники — 11, медичні працівники — 118, селяни — 288444 (згідно із статистикою того часу, соціальний стан заносили до категорії фахівців), інші фахівці — 964, непрацюючі (переважно похилого віку) — 182603 особи [216].

Про те, що зазнали українці як з боку офіційної польської влади, так і з боку нелегальних формувань АК (Армії Крайової — *І. В.*), свідчить далеко не повна трагічна статистика:

- скоєно нападів на населені пункти, де проживали українці — 180;
- вбито українського населення — 4670 осіб;
- повішено і втоплено українського населення — 47 осіб;
- пограбовано українців — 2268 родин;
- забрано у них коней — 1020 голів, корів — 1319 голів, свиней та овець — 711 голів;
- спалено на 80 і 100 відсотків — 304 села (в них до 11300 будівель);
- спалено окремих будинків з майном українців — 650;
- скоєно нападів на поїзди з українським населенням — 8.

Поза те, зареєстровано 850 випадків спалення на залізничних станціях майна, що належало українському населенню [217].

Евакуація польського населення, відповідно до угоди від 9 вересня 1944 р., була набагато динамічнішою, ніж виселення українців з Польщі, зазначає *І. Білас*. Так, станом на 1 жовтня 1945 р. на території західних областей УРСР було взято на облік 256428 родин польського населення (797907 чол.); на виїзд до Польщі — 233121 родину (675096 чол.); відправлено за цей період до Польщі — 158614 родин (480483 чол.). Про умови, за яких відбу-

валось переселення, свідчить те, що вагони не відповідали навіть елементарним санітарним нормам: вони не були обладнані печами, з розбитими вікнами і дверима, подавались несвоечасно, відправлення, до того ж, часто «зривались». В одному з ешелонів, відправленому 23 грудня 1944 р. зі станції Луцьк, на перегоні до станції Ковель від хвороб померло 8 дітей переселенців віком до 6 місяців [218].

Про незадоволення керівництва станом виконання партійних постанов свідчить записка по «ВЧ» (№ 5798 від 5 березня 1945 р.) керівника НКВС УРСР В. Рясного: «Виселення родин учасників банд ОУН Чернівецької області здійснюється вкрай незадовільно. Останнім часом зовсім припинили виконання цих заходів і в лютому місяці не вислали жодної бандитської родини.

Наказую: негайно активізувати роботу по виявленню бандитських родин. До 20 березня організувати відправку з області одного ешелона» [219].

А про рішучість, з якою повинні були діяти «відповідальні» за очищення української землі від її «ворогів», ідеться у наказі В. Рясного від 20 травня того ж року: «4. Всіх учасників банд українсько-німецьких націоналістів, які не з'явилися в органи Радянської влади до 20 липня 1945 р., розглядати як непримиренних ворогів радянського народу і зрадників Батьківщини і всі вони підлягають арешту і суворому покаранню чи знищенню в разі чинення ними опору, а родини їхні — виселенню. 5. Органам НКВС виявляти всіх пособників бандитів, які сприяють останнім у переховуванні та харчуванні, а також у зв'язку з ними, і негайно їх арештовувати, а їхні родини виселяти... Негайно вжити рішучих заходів до ліквідації банд і окремих бандитів, які ще залишилися, а також до виселення їхніх родин» [220]. Зазначимо, що цей наказ з'явився після підписаного 19 травня того року головою Президії ВР УРСР М. Гречухою, головою РНК УРСР М. Хрущовим та секретарем ЦК КП(б)У Д. Коротченком «Звернення до робітників, селян і інтелігенції західних областей України», яким попереджали, що в разі неприбуття з повинністю (до 20 липня) «до всіх учасників банд будуть застосовані найсуворіші заходи як до зрадників Батьківщини і ворогів Радянської влади». Закінчують «батьки нації» і зовсім патетично: «Сорокамільйонний український народ не потерпить, щоб якась мізерна купка бандитів перешкод-

жала йому мирно працювати. Огидні і нікчемні бандити будуть розчавлені. Якщо ворог не здається, його знищують — така воля українського народу» [221].

10 квітня 1946 р. на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР А. Мікояна надходить доповідна записка за підписом зрослого до заступника міністра внутрішніх справ СРСР В. Рясного, в якій, зокрема, йдеться про те, що «у другому кварталі 1946 р. з території Української РСР в північні та східні райони Союзу передбачається перевезти ешелонами 30000 спецпоселенців...» [222].

Відповідно до постанови РМ СРСР № 3214 від 10 вересня 1947 р. виселенню на спецпоселення за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР підлягали «родини учасників банд ОУН, пособники учасникам ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини» [223]. Тож не дивно, що найбільша акція з депортації західноукраїнського населення припадає на осінь 1947 р. Завчасно у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломиї та Ковелі було створено збірні пункти для прийому родин «націоналістів» та відправлення їх на спецпоселення. За затвердженням 3 жовтня «Планом заходів МВС СРСР по перевезенню спецпоселенців із західних областей УРСР» передбачалось виселити 25 тисяч родин (75000 чол.). Але невдовзі МДБ СРСР збільшило цю цифру до 100000 осіб. За поданням органів МДБ 15 жовтня ЦК КП(б)У та РМ УРСР прийняли таємну постанову № ПБ-148/142 «Про порядок використання земель і майна, залишених після виселення родин націоналістів та бандитів» [224].

Акцію з депортації було закінчено 26 жовтня. Усього було виселено 26332 родини (77791 чол.), в т. ч. з Рівненської області 3767 родин (11347 чол.), Волинської — 2711 (9050), Львівської — 5223 (15920), Тернопільської — 5001 (13508), Станіславської — 4512 (11883), Чернівецької — 613 (1627), Дрогобицької — 4504 (14456) [225].

Ми вже згадували «помилки», внаслідок яких на заслання потрапляли люди, аж ніяк не пов'язані з «бандитами». Про покарання ж винуватців архівні матеріали мовчать. Показовим є лист, направлений 4 жовтня 1946 р. начальником Секретаріату Особливої наради при МВС СРСР міністру внутрішніх справ УРСР Строкачу, в якому йшлося про повернення «16 облікових справ, які

не внесені на розгляд Особливої наради при МВС СРСР тому, що згідно з вказівками НКВС СРСР від 8.06.44 р. за № 10632 та за № 1/13104 від 30.06.45 р. справи на членів родин оунівців та активних повстанців повинні оформлятися на прямих родичів із врахуванням наявності в родинах хворих, а також осіб похилого віку.

Незважаючи на це, за вказаними справами заслано ряд осіб, які не є прямими родичами повстанців, як-то: дід, баба, а також і батьки, всі вони похилого віку від 71 до 86 років. Причому матеріалами справи не встановлена активна практична діяльність повстанців.

Просимо вказані справи переглянути і розглянути питання про доцільність винесення рішення Особливої наради про їх заслання» [226].

Інший приклад. У травні 1944 р. УНКВС Рівненської області за поданням Здолбунівського райвідділу НКВС було виселено родину «бандита» М. Кравчука, як нібито вбитого під час проведення операції по ліквідації «банди». Згодом з'ясувалося, що М. Кравчук перебував у діючій Червоній Армії, був тяжко поранений і помер від ран у жовтні 1944 р. [227].

Помилками, «традиційними» при оформленні справ на тих, хто «підлягав» виселенню, були також: неточно зазначений ступінь споріднення, а також анкетні дані (прізвище, ім'я та по батькові, рік народження); при встановленні ступеня вини враховувалися факти, які не свідчили про конкретну «підривну» діяльність (людей висилали через те, що їхні прізвища були в загальних списках «банд», складених відразу ж по звільненні території від гітлерівців; понад те, ці списки готувались сільрадами, а при цьому чи не завжди був присутній і «суб'єктивний фактор» — помста тощо — *І. В.*); помилкові рішення (зокрема, чоловіків засуджували не як бандитів, а як таких, що не повідомили про членів «банд», проте їхні родини також «підлягали» виселенню) та ін. [228].

Протягом 1947 р. в східні райони СРСР разом з рідними та поодинокі прибуло й майже 25 тис. дітей спецпоселенців-«оунівців»:

Діти учасників визвольних змагань, виселені у 1947 р.
із західних областей України, станом на 1.01.48 р., чол.
[за 229]

Місце розселення	Вік дітей									
	до 7 років	з них сиріт	7—14 років	з них сиріт	14—16 років	з них сиріт	16—18 років	з них сиріт	разом дітей	з них сиріт
Казахська РСР	887	6	1132	42	448	14	582	22	3049	84
Красноярський край	128	3	189	2	71	3	140	—	528	8
Іркутська область	448	6	903	8	305	5	247	2	1903	21
Молотовська область	986	10	1007	11	569	4	392	12	2954	37
Омська область	1240	5	1672	35	935	10	473	—	4320	50
Челябінська область	737	1	1227	19	389	12	379	24	2732	56
Читинська область	159	—	246	—	48	—	—	—	453	—
РАЗОМ	4585	31	6376	117	2765	48	2213	60	24593	533

Станом на 27 травня 1948 р. кількість депортованих протягом 1944 — першої половини 1948 року з України (без Криму) становила 131935 чоловік [230]. В їх числі і 6255 німців-репатріантів, і 3631 так зв. «фольксдойч» та членів їхніх родин. Зокрема, останніх було виселено у 1944 р.— 989 чол., 1945 р.— 2011, 1946 р.— 489, 1947 р.— 142 чол. (додаток 12).

У березні 1949 р. 15140 українців-«власовців» було розселено в Карело-Фінській, Казахській, Узбецькій та Таджикиській РСР, Башкирській та Якутській АРСР, Алтайському, Красноярському, Хабаровському та Приморському краях, Амурській, Кіровській, Магаданській, Молотовській, Мурманській, Новосибірській, Сахалінській, Свердловській, Тульській та Читинській областях; 1352 чол.— в Комі АРСР; 240 чол.— в Бурят-Монгольській АРСР. Тоді ж 355 українців нараховувалось і серед контингенту «німців-спецпоселенців»; серед

«фольксдойч» — лише у Новосибірській області — 875 чол., серед «німецьких пособників» (у Таджикиській РСР та Новосибірській області) — 59.

6 червня 1947 р. виходить постанова Ради Міністрів СРСР за № 1905 «Про податкове обкладання куркульських господарств на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Чернівецької областей Української РСР», 21 червня дослівно таку ж постанову (за № 957) приймає РМ УРСР. Місцева влада отримала ще один «важіль», за допомогою якого заходила виконувати плани і по колективізації, і по «забезпеченню» держави сільгосппродукцією. Ті ж, хто не був спроможний виконати «заплановане», позбавлялись усього, а самі торували дорогу у в'язниці і табори. Зокрема, у 1947 р. в с. Гаї-Сетенські, Червоноармійського району, Рівненської області «за невиконання в строки обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції державі» було засуджено А. Перетяка — на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, Д. Макотринського — на 8 років з конфіскацією майна, С. Пагубу — на 3 роки та штраф у 7 тис. крб. [231].

21 лютого 1948 р. Президія ВР СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя», а Рада Міністрів СРСР затвердила постанову № 446 щодо його застосування. Зазначимо, що появи цих документів передувала доповідна записка, надіслана 10 лютого того ж року М. Хрущовим Л. Берії, що обіймав тоді посаду заступника голови РМ СРСР. В ній керівник української парторганізації зазначав, що «у 1946 році на Україні не виробили жодного трудовня 86676 колгоспників. У літній період під час збирання врожаю 1947 року у колгоспах Вінницької області понад 45 тисяч працездатних колгоспників без поважних причин не відпрацювали встановленого законом на цей час мінімуму трудовнів; у Кам'янець-Подільській та Житомирській областях у цей період не відпрацювали мінімуму трудовнів більш як по 20 тисяч працездатних колгоспників». Тому, робить висновок М. Хрущов, «необхідно видати закон, яким надати загальним зборам колгоспників або загальним зборам селян села право виносити вирок про виселення із сіл за межі Української РСР найбільш злісних і невинуватих злочинців та па-

разитичних елементів, на яких не впливають звичайні заходи впливу і попередження, подальше перебування яких в колгоспі (селі) загрожує добробуту колгоспу, колгоспників та їхній безпеці... Видання закону про надання права виносити вироби про виселення злочинних елементів буде корисним ще й тому, що в боротьбі з антисуспільними і злочинними елементами братиме активну участь маса колгоспників, у цій боротьбі ще більше буде згуртовуватись та загартовуватись колгоспний актив» [232].

У згаданій постанові РМ СРСР № 446 пропонувалось «головам виконкомів обласних Рад взяти до відома, що основна робота по виконанню Указу від 21.02.48 р. повинна бути проведена до початку весняної сівби» [233].

Тим, хто підлягав виселенню, дозволялося брати предмети першої необхідності, дрібний господарський реманент, продукти харчування (із розрахунку на місяць і більше) загальною вагою до 250 кг на одну особу, але не більше 2000 кг на родину. Формувалися ешелони лише тоді, коли на збірному пункті накопичувалось не менше 1500 виселенців [234].

Уже в квітні 1948 р. відповідно до Указу від 21 лютого 1948 р. було засуджено до виселення 4853 чол., відправлено ж до місць поселення: засуджених — 1130 чол., членів їхніх родин — 239 чол., а станом на 18 серпня того ж року було виселено за межі України 10758 чол., з них 6900 направлені на лісозаготівельні підприємства Карело-Фінської РСР та Тюменської області, 3858 чол. — на золотодобувні підприємства (що перебували в підпорядкуванні МВС СРСР — *І. В.*) в Якутську АРСР [235].

У «Зведенні про хід виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2.06.48 р. («Про відповідальність за ухилення від суспільно-корисної праці і за ведення антигромадського паразитичного способу життя в сільському господарстві» — *І. В.*) та наказу МВС СРСР № 00631 від 4.06.48 р. про виселення у віддалені райони країни осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» йшлося про 11,5 тис. осіб, направлених на спецпоселення:

Таблиця 12

Засуджені за Указом Президії ВР СРСР від 2.06.48 р.*
та члени їхніх родин, виселені за межі України
[за 236]

Область	Всього винесе- но ви- років	Затвер- джено ви- років обл- та рай- вкон- комами	Відправлено на спецпоселення						
			«указ- ників»	в т. ч.		членів їхніх родин	в т. ч.		
				чол.	жін.		чол.	жін.	дітей
Вінницька	922	826	818	510	308	141	23	49	69
Ворошилов- градська	181	181	181	56	125	97	21	23	53
Дніпропет- ровська	660	660	621	124	497	415	110	69	236
Житомирська	770	646	636	230	406	105	28	26	51
Кам'янець- Подільська	2804	2729	2203	1012	1191	510	94	126	290
Київська	856	754	678	359	319	99	12	57	30
Кіровоградська	434	431	404	131	273	152	38	37	77
Миколаївська	98	85	81	20	61	34	9	7	18
Одеська	1023	974	939	372	567	419	70	107	242
Полтавська	260	212	208	70	138	56	7	9	40
Сталінська	533	405	404	192	212	183	38	51	94
Сумська	732	588	570	255	315	186	34	34	118
Харківська	279	250	250	94	156	133	24	31	78
Херсонська	156	151	126	36	90	96	30	14	52
Чернігівська	453	371	371	183	188	30	5	13	12
РАЗОМ	10414	9482	8707	3720	4987	2794	564	692	1538

* Так у документі. Зважаючи на загальну кількість виселених відповідно до Указів від 21.02 та 2.06.48 р., тут, очевидно, йдеться про виконання обох Указів — І. В.

Зазначимо, що відповідно до Указу від 2.06.48 р. виселяли, переважно, колгоспників за невиконання обов'язкового «мінімуму» трудоднів. Всього ж з України

у 1948—52 рр. згідно з Указами від 21 лютого та 2 червня 1948 р. було запроторено на спецпоселення 8546 засуджених, разом з ними добровільно переселились 3034 членів їхніх родин [237].

На виконання постанови ЦК КП(б)У та РМ СРСР від 9 жовтня 1948 р. «Про заходи по зміцненню колгоспів Ізмаїльської області у зв'язку із суцільною колективізацією» з області було виселено (станом на 23.10. 48 р.) 250 родин (1096 чол., з них 349 дітей). Уже 20 жовтня до станції Ахіно Томської залізниці було відправлено ешелон № 97665 [238]. Як зазначає І. Білас, збереглося чимало документів, які свідчать про свавілля місцевої влади під час реалізації постанови. Стосується це, передовсім, численних фактів винесення вироків стосовно осіб похилого віку, інвалідів війни, підлітків, осіб, які не були членами колгоспів, тощо. Нерідко керівники колгоспів використовували постанову для зведення особистих рахунків з окремими селянами [239].

Ще один штрих до «портрета» радянської репресивної системи — викрадення людей з території інших держав і запроторення їх до таборів. Зокрема, у Празі 12 травня 1945 р. було одночасно арештовано багатьох визначних українських громадян, серед них М. Славінського (автора перекладу з Гайне «Коли розлучаються двоє», що став народною піснею), економіста В. Садовського та ін. Влітку 1947 р. у Гамбурзі було викрадено відомого українського професора-іспанолога М. Іванова (брата видатного літературного критика Ю. Іванова-Меженка). В грудні 1948 р. в англійській зоні Берліна викрадено редактора О. Зайцева (брата історика літератури П. Зайцева). Того ж року в столиці нейтральної Австрії схоплено австрійського архикнязя Вільгельма Габсбурга. Останній (за Директорії — полковник УСС, співробітник міністерства військових справ) писав вірші українською мовою під псевдонімом Василь Вишиваний. Названі діячі, стверджує С. Білокінь, загинули на засланні в радянських таборах [240]. 6 жовтня 1945 р. в Румунії було схоплено буковинського письменника О. Масикевича та запроторено на 15 років до «Озерлагу» [241]. Перелік цей можна продовжити.

КІНЕЦЬ 1940-х — УЖОРСТОЧЕННЯ РЕЖИМУ

Кінець 1940-х років характерний максимальним ужорсточенням режиму щодо спецпоселенців. Засуджені «учасники банд ОУН» після відбуття покарання у ВТТ відповідно до Указу Президії ВР СРСР від 23 лютого 1948 р. підлягали засланню на поселення [242]. 23 березня того ж року начальникам управлінь внутрішніх справ Архангельської, Читинської, Іркутської та інших «табірних» областей було надіслано листи за підписом заступника керівника МВС СРСР В. Рясного такого змісту (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «Спецпоселенцев (оуновцев), проявляющих наибольшую активность к совершению побегов, отправитъ вместе с их семьями в северные районы Вашей области, отдаленные от железнодорожных, водных и шоссейных путей сообщения, с учетом возможности их трудового использования там компактными группами.

В связи с выселением в отдаленные районы намеревающихся бежать спецпоселенцев, рассмотрите вопрос о целесообразности организации в этих районах особорежимных спецпоселков, предусмотренные директивой МВД СССР № 193 от 30.06.46 г.» [243].

26 листопада 1948 р. Президія ВР СРСР приймає Указ «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни», яким встановлювалося, що виселені під час війни на спецпоселення залишаються в цьому статусі навечно, за втечу ж з місць обов'язкового поселення втікачі «отримували» (якщо попадались) 20 років каторжних робіт. А про те, що втечі не були поодинокими, свідчить, зокрема, доповідна записка з Архангельської області: «За період з 1943 по 20.04.48 р. із районів Архангельської області утікали 1587 ОУНівців (затримано 1232). Причини втеч: роз'єднаність родин, матеріальна незабезпеченість, суворі кліматичні умови та ін.» [244]. Заарештованих втікачів направляли «для використання в лісовій промисловості, на золотодобувних підприємствах Сибіру (зокрема тресту «Лензолото»)» [245].

Представники репресивних органів незадарма отримували в ті роки зірки на погони. Бо ж чого варті, наприклад, «Міркування відділу спецпоселень МВС СРСР про правовий стан дітей спецпереселенців: безпритульних та

бездоглядних, а також тих, що навчаються в учбових закладах». В документі, що з'явився в серпні 1948 року, «гуманісти» в мундирах пишуть (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*): «2. Беспризорные дети спецпоселенцев, родители которых убыли по мобилизации на работу, находятся в бегах, арестованы или отбывают сроки наказания в местах лишения свободы, при направлении в детские приемники-распределители МВД с учета спецпоселений не снимаются (директива МВД СССР № 25 от 27.02.45).

Исходя из этого беспризорные дети по достижении совершеннолетия получают паспорта с отметкой об ограничениях, установленных для спецпоселенцев, согласно приказу НКВД СССР № 00183 от 26.02.44 г. Указанные здесь дети по окончании ремесленных училищ, школ ФЗО и других учебных заведений должны направляться на работу на предприятия или учреждения, расположенные в республике, крае или области, являющихся местом спецпоселений их родителей.

3. Дети и подростки спецпоселенцев, находящиеся на спецпоселении со своими родителями или родственниками, содержащими этих детей и подростков на своем иждивении:

а) имеют право поступать на учебу в средние и высшие учебные заведения, но только в пределах республики, края, области расселения их родителей или родственников...

б) ... упомянутые дети, при поступлении их в средние и высшие учебные заведения или при приеме в ремесленные училища и школы ФЗО, с учета спецпоселений не исключаются, вследствие чего:

а) по достижении совершеннолетия получают паспорта с отметками об ограничении, установленных для спецпоселенцев, согласно приказу МВД СССР за № 00183 от 26.02.44 г.

б) по окончании учебы должны направляться на работу на предприятия или учреждения, расположенные в республиках, краях и областях по месту спецпоселения их родителей или родственников» [246].

В березні-травні 1949 р. на спецпоселенні поза межами України перебувало 87297 етнічних українців, в т. ч. в Кемеровській області — 25310 чол., Молотовській — 9791, Казахській РСР — 6567, Іркутській області — 5979, Крас-

ноярському краї — 4515, Челябінській області — 4341, Комі АРСР — 4114, Тюменській області — 3033, Архангельській — 2995, Томській — 2243, Якутській АРСР — 1957, Хабаровському краї — 1793, Карело-Фінській РСР — 1744, Читинській області — 1455, Таджикиській РСР — 1295, Новосибірській області — 1283, «на Дальбуді» — 1271, Кіровській області — 1141, Амурській — 1027, Свердловській — 643, Киргизькій РСР — 532, Удмуртській АРСР — 493, Узбекиській РСР — 485, Вологодській області — 475, Алтайському краї — 467, Мурманській області — 389, Горьковській — 381, Алтайському краї — 371, Тульській області — 293, Башкирській АРСР — 259, Бурят-Монгольській АРСР — 241, Чкаловській області — 114, Туркменській РСР — 110, Татарській АРСР — 70, Марійській АРСР — 41, в інших областях — 79 чол. [247].

Станом на 15 липня того ж року спецпоселенців «оунівців» нараховувалось 95552 чол., в т. ч. чоловіків — 22569, жінок — 48583, дітей — 24400. Протягом двох років (1948 та 1949) у цій категорії засланих народилось 879 чол., а померло — 6382; освітній рівень дорослих (17 років і старші) у березні 1949 р. був такий: вищу освіту мали 100 чол., середню — 1050, початкову — 46141, були неписьменними — 15463 чол. [248].

Про умови, в яких перебували на спецпоселенні учасники українського руху опору та члени їхніх родин, ідеться в доповідній записці начальника управління внутрішніх справ по Молотовській області (за № С/123 від 12.02.49 р.) московському керівництву (стилістику та правопис оригіналу збережено — *І. В.*):

«Т р е с т «К о м и п е р л е с»

В Кочеровском ЛПХ (ліспромгоспі — *І. В.*) на Янчерском лесоучастке 96 семей выселенцев из Западной Украины, литовцев, немцев и «власовцев» размещены в 39 квартирах, т. е. по 2—3 семьи в каждой комнате, а в одной из комнат проживает всего 12 человек, из них трое семейные, а остальные одиночки. Комнаты требуют большого ремонта: перестилки полов, ремонта печей, дверей, остекления рам.

В Юрлинском ЛПХ на пос. Сюрол 58 семей (308 чел.) выселенцев из Зап. Украины и Литвы проживает в непригодных для жилья бараках, требующих капитального ремонта стен, крыши, пола.

П о т р е с т у «С т а л и н у г о л ь»

На пос. Шахты № 4 выселенцы «оуновцы» 14 семей

(40 чел.) проживають в бараке № 9 с жилплощадью в 35 м². Здесь до сих пор сохранилась 2-х ярусная система нар вагонного типа. В бараке холодно, полная антисанитария.

На пос. шахты им. Сталина, Урицкого, ОКТЯБРЕНОК, выселенцы «оуновцы» проживают скученно по 1—3 семьи в комнате.

По Гремячинскому шахтоуправлению

На шахте № 65 в бараке № 11 проживают 24 семьи выселенцев-оуновцев. Данный барак (бывшая конюшня) совершенно непригоден для жилья — в помещении холодно, грязно, большая скученность, нет сушилок, выселенцы спят в верхней одежде. Возле барака мусорных ям и уборных не имеется.

На шахте № 73 отмечен такой факт. 15.12.48 г. начальник ЖКО Купачин приказал коменданту домов перевести 26 человек выселенцев из барака в баню, которая для жилья не приспособлена и выселенцы до прибытия пом. коменданта МВД вселяться в нее отказались. Тогда по приказанию Купачина были изъяты из окон барака рамы с целью создать невыносимые условия. В результате этого у выселенцев вымерзла картофель.

По тресту «Коспашголь»

На шахте № 38 выселенцы размещены в палатках. В них холодно и сыро. В палатке № 3 площадью в 60 м² размещено 39 человек» [249].

17 березня 1950 р. керівник МВС СРСР С. Круглов в листі на ім'я заступника голови РМ СРСР Л. Берії запропонував «скасувати строки виселення членів родин українських націоналістів, бандитів та бандпособників і встановити, що вони переселені у віддалені райони СРСР назавжди і поверненню на місце попереднього проживання не підлягають» (додаток 13). Ці «пропозиції» з'явилися після відповідного клопотання міністра внутрішніх справ України Т. Строкача до свого московського керівництва, в якому йшлося, зокрема, про те, що «органами МВС УРСР протягом 1944—1948 рр. із західних областей УРСР за рішенням Особливої наради при МВС УРСР виселено строком на 5 років 15350 родин активних учасників банд ОУН у кількості 37680 чол. і органами МДБ УРСР — 26332 родини у кількості 77791 чоловік, термін заслання яким у рішеннях Особливої наради при МДБ УРСР не зазначений.

3 лютого 1949 р. закінчується термін заслання 4724 родин в кількості 12760 чоловік, виселених у 1944 р.

Враховуючи оперативну обстановку в західних областях УРСР і виселення родин бандитських та націоналістичних елементів, що проводиться там на підставі Постанови Ради Міністрів СРСР № 3728-1524сс від 04.10.1948 р., МВС УРСР вважає недоцільним повернення до місць попереднього проживання оунівців.

У зв'язку з цим прошу Вас увійти в Союзний Уряд з поданням про поширення на виселені родини оунівців дії Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року або ж вирішити питання про продовження за рішенням Особливої Наради при МВС УРСР перебування на спецпоселенні осіб зазначеної категорії до 20 років» [250].

Відповіддю на ці звернення стала постанова РМ СРСР за № 1398-508сс від 6 квітня 1950 р., якою скасовувалися строки виселення осіб, що були заслані на поселення протягом 1944—49 років, і встановлювалося, що всі вони переселені у «віддалені райони країни навечно». На підставі цієї постанови МВС СРСР 15 квітня того ж року видає наказ № 00248 «Про оголошення виселенцям-оунівцям про залишення їх навечно в спеціальних поселеннях», яким визначалась низка репресивних заходів в місцях поселень [251].

Усвідомлюючи, що такі репресивні заходи лише стимулюватимуть спротив спецпоселенців, низова ланка карального апарату часто-густо вдавалась до упереджуючих дій. Зокрема, за повідомленням з Комі АРСР (від 17.05.50 р.) «стосовно оунівців, що намірились втекти, прийнято заходи до направлення їх у режимне селище в Устькуломський район» [252].

Відповідно до рішення Особливої наради при МДБ СРСР на підставі постанови РМ СРСР № 377-100 від 13.02.51 р. з території України депортації підлягали і колишні військовослужбовці армії Андерса та члени їхніх родин. 3 березня того ж року Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову за № 667-339, згідно з якою на спецпоселення запроторювались єговісти з родинами. Ці постанови стали підставою для заслання 8984 чол. [253].

На початку 1950 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников та голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко надсилають до Москви листа, в якому, зокрема, йдеться про таке: «... з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства і зміцнення колгоспів Волинсь-

кої, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР просимо Вас, товариш Сталін:

а) дозволити здійснити виселення частини куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей у кількості 1200 господарств за межі Української РСР з конфіскацією майна, яке їм належить;

б) конфісковане майно куркульських господарств передати колгоспам безплатно із зарахуванням у неподільні фонди;

в) продовольче зерно, зернофураж та олійні культури передати державі;

г) дати вказівки міністрові державної безпеки СРСР про практичне здійснення виселення вказаних куркульських господарств у вересні 1950 року і працевлаштувати їх у ліспромгоспах Міністерства лісової і паперової промисловості СРСР у районах Східного Сибіру...» [254].

Станом на 1 січня 1951 р. питома вага українців серед усіх в'язнів ГУТАБу становила, зазначає В. Земсков, 20,02% [255].

Про численні факти порушень під час складання списів тих, хто «підлягав» примусовому переселенню, свідчать повідомлення безпосередніх виконавців цих акцій. Зокрема, у надісланому в серпні 1952 р. листі, адресованому начальникам управлінь МДБ західних областей, міністр держбезпеки республіки М. Ковальчук повідомляв: «Міністерство держбезпеки Союзу РСР листом від 31.07.52 р. за № 6690/р звертає увагу, що під час розгляду на Особливій нараді справ на членів родин бандитів та бандпособників, яких виселяють у відповідь на здійснені бандитами терористичні та диверсійні акти, встановлюється, що значну частину цих справ оформлено органами МДБ західних областей УРСР з порушенням інструкції про виселення...

Більшість справ про виселення на Особливу нараду надається із значним запізненням, а інколи навіть через рік після бандпрояву.

У справах про виселення родин не із тих населених пунктів, де здійснено бандпрояв, як правило, немає доказів того, що особи, які виселяються, є родичами або ж безпосередніми помічниками тих бандитів, що здійснили теракт. Окремі органи МДБ УРСР взагалі безвідповідально підходять до обґрунтування законності виселення вказаних родин» [256].

Всього у 1944—52 рр. з території західних областей України було депортовано 203662 чол., в т. ч. членів родин учасників «банд націоналістичного підпілля», «бандпособників» та членів їхніх родин — 182543 чол., «куркулів» з родинами — 12135, єговістів, колишніх військово-службовців армії Андерса з їхніми родинами — 8984:

Таблиця 13

Виселені із західних областей України учасники українського руху опору, «куркулі», єговісти, «андерсівці» та члени їхніх родин, чол. [за 257]

Рік	Область							Разом
	Волинська	Дрогобицька	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька	
1944	3582	1285	2586	3227	586	1249	247	12762
1945	3857	1746	1576	3257	4368	1896	797	17497
1946	—	2241	1765	861	636	635	212	6350
1947	9050	14456	15937	11347	11883	13508	1627	77808
1948	—	55	406	139	—	217	—	817
1949	1580	6133	6314	2240	5118	3797	345	25527
1950	2014	6607	9343	3376	11985	7464	360	41149
1951	1676	2617	3781	1524	5210	3005	710	18523
1952	207	483	1175	160	906	298	—	3229
РА- ЗОМ	21966	35623	42883	26131	40692	32069	4298	203662

Станом на 1 січня 1955 р. спецпоселенців «членів родин ОУНівців та бандпособників з родинами, висланими із Західної України у 1945—52 рр.» (депортовані за рішенням Особливої наради, а також згідно з постановами РМ СРСР від 10.09.47 р. та 4.10.48 р.) нараховува-

лось 135762 чол., ще 1625 чол. з цієї категорії перебували у місцях позбавлення волі; «родин куркулів, виселених з Західної України 1951 р.» (відповідно до постанови РМ СРСР від 23.01.51 р.) — 1148 чол.; «куркулів», виселених у 1948 р. із Ізмаїльської області (на підставі постанови РМ СРСР № 3785-1538 від 6.10.48 р.) — 843 чол. [258]. Розселені вони були в Кемеровській області (22624 чол.), Хабаровському краї (19703), Іркутській області (15260), Красноярському краї (13613), Омській області (10152), Томській (8881), Молотовській (8778), Казахській РСР (6721), Челябінській області (5168), Амурській (4342), Тюменській (5128), Читинській (3747), Архангельській (3256), Комі АРСР (2769), Якутській АРСР (2523), Бурят-Монгольській АРСР (1688), Кіровській області (1528), Удмуртській АРСР (759), Приморському краї (707) та інших областях (442 чол.). Працювали спецпоселенці переважно в сільському господарстві, вугільній та лісовій промисловості. Зокрема, в Кемеровській області понад 14 тис. чол. були зайняті на той час у вуглевидобуванні, в цій же галузі в Іркутській області — 2289 чол., понад 2,5 тис. чол. — в Челябінській [259].

Які ж «куркулі» потрапляли на спецпоселення у повоєнний час? Документи вражають. Зокрема, до постанови Станіславського облвиконкому за № 487 від 15 березня 1951 р. «Про виселення куркульських родин у віддалені райони країни» додавався список із 374 родин. В ньому «Скуба Ілля Олексійович ... на даний час має будинок, саду і городу 0,5 га, дві корови... Сивак Наталія Степанівна ... має будинок, орної землі 0,15 га, одну корову» [260]. Висновок з цього можна зробити лише один: адміністративно-командна система боялася навіть таких дрібних одноосібних господарств, бо люди своєю працею доводили неефективність колгоспів та радгоспів.

Місцями, в яких протягом 1945—54 рр. перебувало чимало українців, були (в дужках — спецтабори): Воркута («Речлаг»), Інта-Абезь («Мінлаг»), Ухта, Саранськ-Потьма («Дублаг»), Омськ («Камишлаг»), Караганда («Песчлаг»), Кінгір-Джезказган («Степлаг» — пізніше приєднаний до «Песчлагу»), Тайшет («Єзьорлаг»), Норильськ («Горлаг»), Колима («Береглаг») та інші [261]. Зокрема, в Казахстані станом на 1 січня 1953 р. перебувало 7867 «оунівців». З них в Карагандинській області 7279 чол., в т. ч. в м. Караганді — 5659 чол.,

Каркаралинському районі — 1317, Тельманському — 173, м. Джебказгані — 62; в Кокчетавській області — 231 чол., Акмолинській — 148, Північно-Казахстанській — 114, Актюбінській — 57, Джамбульській — 12, Кзил-Ординській — 10, Семипалатинській — 7, Південно-Казахстанській — 4, Кустанайській та Павлодарській — по 2, Талди-Курганській — 1 [262].

На початку 1955 р. на спецпоселенні перебувало і 23159 осіб польської та німецької національностей, виселених з прикордонних з Польщею районів України в Казахстан відповідно до постанови РНК СРСР № 776-120сс від 28 квітня 1936 р. [263].

ЧИ БУВ СТАЛІН ГОЛОВНИМ ВИНУВАТЦЕМ РЕПРЕСІЙ?

В березні 1953 р. пішов з життя Й. Сталін. «Культ» його особи було засуджено партією, на чолі якої він перебував з 1922 р. «Батька народів» було названо головним винуватцем масових репресій та беззаконня. Це дозволяло сподіватися на зміни і у становищі спецпоселенців, виселених з України. Однак не відразу відчули вони, та й інші «будівничі світлого майбутнього» позитивні зміни. Певною мірою ілюструє тогочасне становище довідка «Про осіб, виселених на спецпоселення із західних областей України», що з'явилась 1955 р. (правопис та стиль оригіналу збережено — *І. В.*): «По данным МВД Коми АССР, УВД Красноярского края, Иркутской, Кемеровской, Молотовской, Омской, Томской и Челябинской областей эти лица (українці — *І. В.*), за время пребывания на спецпоселении в основном хозяйственно обосновались в местах своего нового жительства, особенно проживающие в сельской местности. Многие из них построили свои дома, получили новую трудовую квалификацию и специальность.

Отмечены случаи, когда лица, имеющие хорошо оплачиваемые профессии и хорошо трудоустроенные, после снятия с них ограничений по спецпоселению в связи с необоснованным их выселением, никуда не выезжают с нового места жительства.

За последнее время спецпоселенцами из западных областей Украины подано много заявлений о направлении их на освоение целинных и залежных земель (Молотовская, Кировская, Иркутская и др. области).

За время пребывания на спецпоселении часть молоде-

жи, виселеної в складі цих сімей, вступила в шлюб з місцевими жителями Урала і Сибіри...

Із числа дітей, снятих з урахування, дуже незначительна частина виїхала до своїх родичів в старі місця проживання. Головна ж маса їх проживає з батьками в місцях поселень.

Враховуючи це Постанова ЦК КПСР і СМ СРСР від 5.07.54 г. «Про скасування деяких обмежень в правовому положенні спецпоселенців» не поширюється на українських націоналістів, бандитів «ОУН-УПА», бандпособників і членів їх сімей, виселених із західних областей України...

Ці категорії осіб не мають права без дозволу органів МВД відлучатися за межі адміністративного району, повинні являтися на реєстрацію в органи МВД один раз в місяць, без дозволу органів МВД не можуть виїхати в командировку, в відповідності з Постановою СНК СРСР від 8.01.45 г. № 35... Їх діти, старші 16 років, прийняті в навчальні заклади, не знімаються з обліку спецпоселення» [264].

У 1955—58 рр. на підставі ряду постанов РМ СРСР та указів ВР СРСР були зняті з обліку в місцях спецпоселення 168862 осіб, залишилось «в місцях спецпоселення членів родин активних учасників націоналістичного підпілля та егоїстів, а також колишніх бандитів ОУН, які після відбуття міри покарання, визначеної судом, направлені у місце перебування їхніх родин» (станом на 14.04.59 р.) — 38252 осіб, в т. ч. (станом на 1 січня того ж року) «колишніх учасників буржуазних політпартій, поміщиків, торговців та інших осіб, виселених у 1940—41 рр.» — 873 осіб, «бандитів-націоналістів» — 3452, членів їхніх родин — 31264, егоїстів з родинами — 3536 [265].

15 червня 1959 р. з'явився Указ Президії ВР СРСР «Про відповідальність колишніх спецпоселенців за самочинне повернення їх в місця, звідки вони були виселені», порушникам якого загрожувало 3-річний термін виселення [266].

До початку 1959 р. українцями-спецпоселенцями було подано 29320 заяв з проханням про звільнення, проте майже всім (27719 заявникам) було відмовлено [267].

Непоодинокими були й відмови у проживанні колишнім спецпоселенцям, що на законних підставах повернулись до рідних домівок. Зокрема, в липні 1959 р. в

с. Доброгостів, Дрогобицького району, Львівської області, загальні збори колгоспників відмовили «у праві проживання в селі» П. Артимуку та Б. Буню на тій підставі, що останні «не захотіли працювати в колгоспі» [268]. Того ж року в с. Дашава (Стрийський район Львівщини) на таких же зборах було відмовлено у проживанні родині П. Антоніва, мотивація — «Антонів та члени його родини, проживаючи в с. Дашаві до виселення, були активними пособниками банди ОУН» [269].

У 1960-х роках на заслання потрапляють ті з «шістдесятників» (генерація українських інтелектуалів, що виникла під час хрущовської «відлиги» — *І. В.*), насамперед письменників, які своєю творчістю протестували проти пануючої «задушливої атмосфери», боролися за справжні українські культурні цінності, національну свободу та людську гідність.

Наприкінці 1950-х рр. у західних областях виникло кілька нелегальних організацій, які ставили за мету домогтися не тільки демократичних прав, але й самостійності України: Об'єднана Партія визволення України, Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), Український національний комітет (УНК). У 1961 р. було засуджено до тривалих строків ув'язнення членів УРСС (Л. Лук'яненко, І. Кандибу та ін.), у 1962 р. — членів львівської групи УНЦ (Гурного, Гната та ін.). На довічне ув'язнення засуджено й членів Українського національного фронту (УНФ) (З. Красівського, Д. Квечка та ін.), який діяв у 1964—67 рр. та видавав журнал «Воля й Батьківщина».

У січні-травні 1972 р. було проведено нову велику хвилю арештів, жертвами яких стали В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, о. В. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та ін.

Важливим етапом оборони прав людини і національних прав України стало створення в листопаді 1976 р. Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, названої Українською Гельсінкською групою (УГГ). Варто зазначити, що УГГ була першою на території колишнього СРСР, за нею утворились Московські (на чолі з А. Сахаровим) та Вірменська [270].

У 1977—78 рр. відбулись арешти і суди над провідними діячами УГГ М. Руденком, О. Тихим, Л. Лук'яненком, М. Матусевичем, М. Мариновичем, яких засуд-

жено на довголітнє ув'язнення у таборах і заслання. У 1978—79 рр. до УГГ вступили нові члени, серед яких Ю. Литвин, П. і В. Січки, Я. Лесів, В. Калиниченко та ін. Згодом більшість з них були арештовані, засуджені й заслані [271].

Репресії проти представників української культури загострились у другій половині 1970-х рр.; у 1979 р. було проведено чергову хвилю арештів: О. Бердника, Ю. Бадзя, Ю. Литвина, П. і В. Січків, М. Горбала та багатьох інших. Влітку того ж року 18 українських політв'язнів мордовських таборів звернулись до ООН з пропозицією зареєструвати Україну як російську колонію, поставити українське питання на нараді Організації Об'єднаних Націй [272].

У 1970-х роках посилювались також переслідування служителів Церкви: П. Плумпа, В. Калінін, Р. Романюк, Ю. Дзюба були запроторені на тривалі строки до таборів та психлікарень [273].

Арешти і переслідування українських патріотів тривали і у 1980-х рр. Було позбавлено волі майже всіх членів УГГ. У 1980 р. заарештовані й ув'язнені М. Горбаль, З. Красівський, О. Гейко-Матусевич, В. Стус, О. Мешко, В. Чорновіл, О. Шевченко, В. Калиниченко; у 1981 р.— І. Кандиба, С. Набока, М. Плахотнюк, Р. Руденко, В. Січко; у 1982 р.— М. Горинь, Ю. Литвин, П. Січко, деяких з них перед звільненням з табору засуджено вдруге. Арешти продовжувались і у 1984—85 рр. Внаслідок важких табірних умов у 1984—85 рр. померли в ув'язненні українські політичні діячі: О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин, В. Стус.

ПІСЛЯМОВА

«Можна задушити своїми руками рідного, коханого брата, якщо він шкодить справі пролетарської революції», — ці слова належать М. Ольмінському (Олександрову), директору Інституту історії партії (у 1920—24 рр.), голові Товариства старих більшовиків [274]. Цинізмом перейняті слова прокурора РСФРР, міністра юстиції СРСР М. Криленка, який у вересні 1918 р. заявив: «Ми повинні карати на смерть не лише винних. Страта невинних вражає маси» [275]. Саме завдяки таким соратникам В. Леніна, цього «унікального симбіозу комуністичного фаната та авантюриста світового масштабу», стало можливим створення держави, яка у правовому відношенні набагато перевершила критиковану ними царську «тюрму народів».

Створення механізму масового насилля над людьми свідчило про переродження всієї суспільної, насамперед державної структури, повного підпорядкування суспільства більшовицькому самовладдю. Система в цілому (апарат безпосереднього насилля особливо) могла функціонувати лише за умови, якщо в ній зайняті люди, які не мали власних поглядів на життя, не зберегли совість та людяність у найширшому розумінні цих слів. Там діяли функціонери, ідеологічно обтесані, не спроможні сприймати як людей всіх, кого система оголошувала своїм ворогом.

Проте приреченість такої системи довголітній політичний опонент В. Леніна Є. Кускова передбачала ще у грудні 1950 р.: «Релігія комунізму приречена тому, що вона антилюдяна... В ім'я своєї високої ідеальної мети комуністи застосовують засоби, які відкидають їх в часи інквізиції. І саме ця обставина — запорука їхньої загибелі. Методи оновлення неможливо успадкувати із XV століття» [276].

Сьогодні в Україні гаслом «Держава для людини, а не людина для держави» проголошено примат загальнолюдських вартостей. Однак складається далека від ідеальної ситуація. Вчорашнє компартійне керівництво,

яке прийшло до влади, повсюдно декларуючи відданість ідеї незалежності, економічним та правовим реформам, насправді ж — свідомо чи ні — гальмує та дискредитує їх. Популярний ще вчора заклик «Вся влада Радам!» сьогодні стає реальністю. Але виникає питання: а як же з правовою державою? Відомо ж бо, що головна умова її побудови — саме поділ влади, утворення механізму запобігання її концентрації в одному органі. Найвища влада в країні — законодавча, але і найвища влада — не значить уся влада. Вона має бути обмежена з боку інших інститутів влади: виконавчої (Кабінету Міністрів), судової (і тут надзвичайно важливе значення має Конституційний суд), фінансової (незалежний банк лише фінансує уряд).

Ще і сьогодні дехто з теоретиків шукає ідею правової держави у працях В. Леніна. Однак це шлях в нікуди, оскільки і для В. Леніна, і для його вчителів — К. Маркса та Ф. Енгельса, держава була лише знаряддям насильства одного класу відносно іншого. Не стане класів, не стане й держави, вважали вони. Для В. Леніна поділ влади був буржуазними витребеньками, диктатура — ось ленінський підхід до державного будівництва. Обгрунтовуючи диктатуру, вождь «світового пролетаріату» висловлюється недвозначно: «...абсолютно ніякої принципіальної суперечності між радянським (тобто соціалістичним) демократизмом і застосуванням диктаторської влади окремих осіб н е м а» [277]. Велику роботу щодо закріплення диктатури, побудови тоталітарної держави було проведено засновником компартії у 1921—22 рр.

Ідея ж правової держави бере початок в англійській демократії (як найдавнішій в Європі), в її філософському осмисленні. Англійська філософія бачить у державі добровільне і свідоме делегування громадянами частки своїх прав органам влади, часткове обмеження особистої свободи натомість охорони державою інших свобод, прав, охорони життя і особистого майна громадян. Правова держава — це узгодження особистих і суспільних інтересів. Зрозуміло, що органи влади мають і свої інтереси, заклопотані власним збереженням і посиленням. Аби цей клопіт не став домінуючим, потрібна система поділу влади, виборність органів законодавчої влади.

У 1917 р. український народ отримав нагоду відбудувати свою власну національну державу. Це була, за-

значає І. Нагаєвський, «велика історична нагода, що трапляється дуже рідко, раз на кілька сторіч, і нарід повинен був її вповні використати. І це він вчинив. На превеликий жаль ... справдилась ... державна аксіома: створити державу є легше, як її упорядкувати і закріпити на довгі сторіччя» [278]. Нагоду побудувати державу маємо і сьогодні. І якщо ми «не затратили лицарські прикмети державного народу», то зробити це — наш святий обов'язок.

ПРИМІТКИ

1. *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 63.
2. Цит. за: *Семененко В. И.* Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК.— Харьков, 1994.— С. 17.
3. *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 121, 178, 183, 184, 188, 200.
4. Спробу обґрунтування цієї тези зроблено в роботі Даниленка В., Касьянова Г., Кульчицького С. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки.— К., 1991.— С. 150—170.
5. Известия ВЦИК.— 1919, 17 мая.
В постанові РНК від 5 вересня 1918 р. зазначалось, «що необхідно забезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом ізолювання їх в концентраційних таборах» (Декреты Советской власти. Т. 3.— М., 1964.— С. 291).
6. *Горбаль М.* Вага слова // Зона.— 1994.— № 4.— С. 134.
7. Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ).— Ф. 4042.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 5,5 зв.
8. *Суло Д. С.* Історія суду Радянської України.— К., 1968.— С. 27.
9. Молодь України.— 1991, 10 грудня.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ).— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 193.— Арк. 65.
11. *Там само.*— Спр. 1082.— Арк. 210.
12. Мартирологія українських церков. Т. 1. Українська православна церква.— Торонто—Балтимор, 1987.— С. 1017.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВУ).— Ф. 24.— Оп. 13.— Спр. 3.— Арк. 132.
14. *Там само.*— Спр. 1.— Арк. 54.
15. Голод 1921—1923 років в Україні.— К., 1993.— С. 5.
16. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 6.— Спр. 17.— Арк. 29, 33, 34.

17. Там само.— Оп. 20.— Спр. 1271.— Арк. 8.

У серпні 1918 р. В. Ленін писав: «Куркулі — шалений ворог Радянської влади... найлютіші, найгрубіші, найдикіші експлуататори». Така характеристика передбачала і адекватні дії: «Нещадне придушення куркулів, цих кровопивців, вампірів, грабіжників народу... Смерть їм!» (Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 38—40).

18. Там само.— Арк. 7.

19. ЦДАВОВУ.— Ф. 2605.— Оп. 1.— Спр. 553.— Арк. 13.

20. Там само.— Ф. 340.— Оп. 2.— Спр. 828.— Арк. 6—8, 11—15.

21. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО).— Ф. Р-99.— Оп. 4.— Спр. 45.— Арк. 82.

22. Державний архів Харківської області (далі — ДАХО).— Ф. 2.— Оп. 1.— Спр. 270.— Арк. 22 зв.

23. Докладніше про це див.: Семененко В. И. Зазнач. праця.— С. 25.

24. Там само.— С. 26.

25. Там само.

26. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 4.— Арк. 121.

27. Там само.— Арк. 124.

28. Там само.

29. Цит. за: Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз.— Кн. 1.— К., 1994.— С. 89.

30. Докладніше про це див.: Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії.— К., 1993.— С. 51—53.

31. Цит. за: Семененко В. И. Зазнач. праця.— С. 16.

32. Там само.— С. 17.

33. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-і роки.— К., 1993.— С. 27, 42.

34. ДАРФ.— Ф. 4042.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 361.

35. Енциклопедія українознавства.— У 2-х тт.— Т. 1.— Ч. II.— С. 617.

За повідомленням ДПУ, УАПЦ у 1925 р. мала 1590 парафій (ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2318.— Арк. 19). УАПЦ організаційно оформилася в жовтні 1921 р. Більшовицька влада певний час не перешкождала утворенню 11 парафій, вбачаючи в них силу, здатну підірвати вплив на маси РПЦ на чолі з патріархом Тихоном. Однак, занепокоєна успіхами новопосталої Церкви, влада почала застосовувати до неї силу, наклеюючи на її прихильників

ярлики «націонал-шовіністів», «самосвятів», «людей з петлюрівською фізіономією».

На засіданні антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. було заслухано питання про автокефалію і прийнято рішення, в якому, зокрема, зазначалося: «У практичній роботі посилити репресії стосовно автокефальної церкви».

Задля розколу УАПЦ органами «правопорядку» було створено так зв. Братство «Діяльно-Христової Церкви» (ДХЦ). Оскільки і ця спроба ДПУ успіху не мала, проти автокефальної Церкви було застосовано прямолінійні, погромні методи боротьби. Зокрема, розпочалось відверте цькування її керівництва (Наша віра.— 1994.— № 4—5).

36. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2006.— Арк. 59.

37. Там само.— Спр. 2994.— Арк. 158—161.

38. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20—30-і роки ХХ ст.— К., 1993.— С. 92.

39. Мартирологія українських...— С. 942—979.

40. Пащенко В. О. Зазнач. праця.— С. 114.

41. Там само.— С. 157, 158.

42. Мартирологія українських...— С. 1013.

43. Конквест Р. Жнива скорботи // Дніпро.— 1992.— № 2.— С. 89.

44. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 4.— Арк. 51.

45. Там само.— Арк. 52.

46. Данилов В.П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР // История СССР.— 1990.— № 5.— С. 15.

47. ЦДАГОУ.— Ф.1.— Оп. 16.— Спр. 7.— Арк. 20.

48. Архів Служби безпеки України (далі — АСБУ).— Спр. 516.— Том 1.— Арк. 113.

З 1929 по 1934 р. відправлені у «куркульське заслання» селяни називались спецпереселенцями, у 1934—44 рр.— трудпоселенцями, з 1944 р.— спецпоселенцями. Всі три терміни — синоніми (Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД—МВД СССР) // Социологические исследования.— 1990.— № 11.— С. 3).

49. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 7.— Арк. 116.

50. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса.— М., 1972.— С. 178, 180.

51. Спецпереселенцы в Западной Сибири. 1930 — весна 1931 г.— Новосибирск, 1992.— С. 20—22.

52. Ганжа И. Ф., Слинко И. И., Шостак П. В. Украинское село на пути к социализму // Очерки истории

- коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках.— М., 1963.— С. 183.
53. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 7.— Арк. 116.
54. Там само.— Арк. 127.
55. Там само.— Оп. 20.— Спр. 3190.— Арк. 61.
56. Там само.— Спр. 3189.— Арк. 176.
57. Там само.— Оп. 16.— Спр. 7.— Арк. 153.
58. ЦДАВОВУ.— Ф. 27.— Оп. 11.— Спр. 543.— Арк. 9.
59. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 3195.— Арк. 1, 3, 8, 9, 10—12.
60. Там само.— Спр. 3196.— Арк. 1—94 зв.
61. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Згадка про сумні роковини.— К., 1990.— С. 20.
62. Зінченко А. «Це влада не від Бога, а від дракона» // Вітчизна. — 1991.— № 4.— С. 163.
63. Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930—1932 гг.) // История СССР.— 1990.— № 6.— С. 36.
64. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации...).— С. 3, 4.
65. Ивницкий Н. А. Зазнач. праця.— С. 302, 304, 305.
66. Спецпереселенцы в Западной Сибири...— С. 4.
67. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 8.— Арк. 100.
68. Там само.— Арк. 101.
69. Державний російський архів економіки (далі — ДРАЕ).— Ф. 5675.— Оп. 1.— Спр. 185.— Арк. 2.
- Згідно з іншими джерелами, станом на жовтень 1933 р. із Західної області у Дніпропетровську було переселено 6658 родин (при плані 6500 — І. В.), або 39328 чол. (Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО).— Ф. 19.— Оп. 1.— Спр. 612.— Арк. 3).
70. АСБУ.— Спр. 516.— Том 1.— Арк. 114, 115.
71. Козацький край.— 1994.— Ч. 2.
72. Там само.— Ч. 4.
73. Советская Кубань.— 1988, 12 декабря.
74. Державний архів Краснодарського краю (далі — ДАКК).— Ф. Р-1594.— Оп. 1.— Спр. 50.— Арк. 614.
75. Цит. за: Коллективизация: истоки, сущность, последствия // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 51.
76. ДАРФ.— Ф. 3316.— Оп. 27.— Спр. 44.— Арк. 9.
77. Цит. за: Білий Д. Малиновий клин.— К., 1994.— С. 105.
78. ЦДАВОВУ.— Ф. 27.— Оп. 11.— Спр. 543.— Арк. 9.
79. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 8.— Арк. 210.

80. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935.— М., 1957.— С. 423.
81. XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. Стенограф. звіт.— Харків, 1934.— С. 45.
82. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 9.— Арк. 83.
83. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 3.— Париж; Нью-Йорк, 1959.— С. 1118.
84. Зеленин И. Е. Зазнач. праця.— С. 39.
85. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 3058.— Арк. 235—237.
86. Там само.— Спр. 2994.— Арк. 28—32.
87. Там само.— Арк. 5.
88. Там само.— Арк. 121.
89. Докладніше про справу «НСРП» див.: Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 57—58.
90. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 20.— Спр. 2994.— Арк. 185.
91. Робітнича газета.— 1989, 19 листопада.
92. Плющ В. Боротьба за українську державу під Советською владою.— Лондон, 1973.— С. 81.
93. Репресоване «відродження».— К., 1993.— С. 102—103.
94. Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 84.
95. Зі свідчення заарештованого Миколи Чечеля // Зона.— 1994.— № 6.— С. 35—44.
96. Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Микити Хрущова // Вітчизна.— 1991.— № 6.— С. 158—161.
97. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади. 1933—1941.— Лондон, 1947.— С. 59; Абдуллін О., Логвин Е. Останнє слово. Життя і смерть академіка Матвія Яворського // Робітнича газета.— 1989, 14 липня.
98. Репресоване «відродження».— С. 194—195.
99. Див.: Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 97.
100. Вісті ВУЦВК.— 1932, 30 грудня.
101. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 103.— Арк. 1.
102. Там само.— Спр. 48.— Арк. 1.
103. Там само.— Спр. 56.— Арк. 1.
104. Там само.— Спр. 29.— Арк. 10.
105. Козацький край.— 1994.— Ч. 4.
106. Правда.— 1933, 5 марта.
107. Репресоване «відродження».— С. 56—61.
108. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 101.— Спр. 1391.— Арк. 2.

109. Мельник В. Шлях на Голгофу // Вітчизна.— 1991.— № 1.— С. 152.
110. Невідомий лист Гната Хоткевича // Вітчизна.— 1991.— № 3.— С. 201.
111. Більшовик.— 1934, 10 грудня.
112. Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 161.
113. Закрытое письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 99.
114. На час арешту О. Полоцький обіймав посаду директора «Укркниготоргу», С. Семко-Козачук — зав. відділом Держстраху Наркомфіну УСРР, Ю. Мазуренко — начальника сектора Наркомгоспу УСРР, Д. Кудря — директора Всеукраїнської контори сільгоспбанку, Л. Ковальов — старшого хіміка Московського інституту ім. Кірова, решта дванадцять — письменники (Мельник В. Зазнач. праця.— С. 135).
115. Цит. за: Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 179.
116. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2909.— Арк. 10.
117. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 29.— Арк. 11.
118. Цит. за: Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.— С. 213.
119. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Зазнач. праця.— С. 166.
120. Авторханов А. Империя Кремля // Дружба народов.— 1991.— № 2.— С. 199.
121. Книжное обозрение.— 1988, 17 июня.
122. Аксютін Ю., Табачник Д. Зазнач. праця.— С. 155.
123. Докладніше про репресії серед української інтелігенції див.: Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки).— К., 1991.— 96 с.; Репресоване краєзнавство.— К., 1991.— 478 с.; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920—1930-х років: соціальний портрет і історична доля. — К.; Едмонтон, 1992.— 176 с.; Репресоване «відродження»...; Шаповал Ю. І. Зазнач. праця.
124. Репресоване «відродження»...— С. 199, 212, 248, 308, 332; Край. — 1994, 25—31 березня.
125. Літературна Україна.— 1991, 15 серпня.
126. Жданов С. Так был или нет состав преступления? // Политический собеседник.— 1991.— № 1.— С. 62.
127. Бугай М. Ф. Депортації населення України (30—50-і роки) // Український історичний журнал.— 1990.— № 10.— С. 32—38; Архів Міністерства внутріш-

- ніх справ України (далі — АМВСУ).— Ф. 15.— Оп. 1. — Спр. 121.— Арк. 50.
128. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 10.
129. *Там само.*— Спр. 36.— Арк. 8.
130. *Там само.*— Арк. 12, 26.
131. *Бугай М. Ф.* Зазнач. праця.— С. 36.
132. У 1920 р. для зміцнення польської присутності на східних кордонах Варшавський уряд почав запрошувати до Галичини й Волині так зв. осадників. Спочатку більшість осадників, особливо на Волині, складали колишні військовослужбовці, згодом стали переважати цивільні. Новоприбулі отримували великі наділи кращих земель і значні фінансові субсидії. Ті, що вирішили не обробляти землі, займали привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників і дрібних чиновників. Українські джерела подають, що до 1938 р. у села Східної Галичини і Волині прибуло 200 тис. поляків і ще 100 тис.— у міста (Цит. за: *Субтельний О.* Україна: Історія.— К., 1991.— С. 372).
133. *Білас І. Г.* Зазнач. праця.— С. 134. 135.
134. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 52.— Арк. 7.
135. *Білас І. Г.* Зазнач. праця.— С. 137.
136. Цит. за: *Білас І. Г.* Зазнач. праця.— С. 146—148.
137. *Там само.*— С. 153, 154.
138. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 59.— Арк. 25.
139. Цит. за: *Білас І. Г.* Зазнач. праця.— С. 155.
140. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 62.— Арк. 31.
141. *Там само.*— Спр. 57.— Арк. 73, 74.
142. *Там само.*— Спр. 59.— Арк. 13, 16, 17, 19.
143. *Там само.*— Арк. 276, 282, 285.
144. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України.— Львів, 1992.— С. 120.
145. *Брошеван В. М., Форманчук А. А.* Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма. Вып. 2.— Симферополь, 1991.— С. 65, 66; Крымская АССР (1921—1945). Вып. 3.— Симферополь, 1990.— С. 214.
146. *Бугай М. Ф.* Зазнач. праця.— С. 37.
147. *Там само.*
148. *Там само.*
149. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования.— 1991.— № 6.— С. 17.

150. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 61.— Арк. 122, 123.
151. *Там само.*— Спр. 87.— Арк. 111—113.
152. *Там само.*— Арк. 146.
153. *Там само.*— Арк. 169—173.
154. Білас І. Г. Зазнач. праця.— Кн. 2.— С. 241.
155. ЦДАВОВУ.— Ф. 288.— Оп. 11.— Спр. 7.— Арк. 98, 99, 102.
156. Білас І. Г. Зазнач. праця.— Кн. 2.— С. 265—271.
157. Бугай М. Ф. Зазнач. праця.— С. 38.
158. Бугай М. Ф. Депортації населення України (30—50-і роки) // Український історичний журнал.— 1990.— № 11.— С. 20.
159. *Там само.*— С. 22.
160. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 703.— Арк. 22.
161. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 185.— Арк. 4.
162. *Там само.*— Ф. 9478.— Оп. 1.— Спр. 402.— Арк. 55.
163. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 107.
164. *Там само.*— Спр. 34.— Арк. 6.
165. *Там само.*— Спр. 32.— Арк. 70.
166. *Там само.*— Спр. 37.— Арк. 105.
167. *Там само.*— Арк. 159.
168. *Там само.*— Арк. 163.
169. ДАРФ.— Ф. 9478.— Оп. 1.— Спр. 349.— Арк. 1.
170. АМВСУ.— Ф. 16.— Оп. 1.— Спр. 11.— Арк. 602.
171. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 88.— Арк. 6.
172. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 186.
173. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 246.— Арк. 296—299.
174. *Там само.*— Арк. 249, 250.
175. *Там само.*— Арк. 261, 262.
176. *Там само.*— Арк. 272, 273.
177. *Там само.*— Арк. 284.
178. *Там само.*— Арк. 343.
179. *Там само.*— Арк. 356.
180. *Там само.*— Арк. 426.
181. *Там само.*— Арк. 457.
182. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 37.— Арк. 146.
183. Брошеван В. М., Форманчук А. А. Зазнач. праця.— С. 66.
184. Крым многонациональный. Вып. 1.— Симферополь, 1988.— С. 72.

185. *Брошеван В. М., Форманчук А. А.* Зазнач. праця.— С. 66.
186. Крымская АССР...— С. 240.
187. Цит. за: *Чумак В.* Україна і Крим: спільність історичної долі. —К., 1993.— С. 48, 49.
188. *Голос України.*— 1992, 19 травня.
189. Державний архів Республіки Крим (далі — ДАРК).— Ф. 1.— Оп. 1.— Спр. 2221.
190. Крымская АССР...— С. 241, 242.
191. ДАРК.— Ф. 1.— Оп.1.— Спр. 2221.
192. *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы из Крыма // Проблемы истории Крыма. Вып. 2.— Симферополь, 1991.— С. 79.
193. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 174.— Арк. 1, 2.
194. *Земсков В. Н.* Спецпоселенцы из Крыма...— С. 79, 80.
- Після смерті Й. Сталіна з кожного кримського татарина брали так зв. «підписку» про відмову від права на все своє майно в Криму (*Скворцова Е.* Самовозврат // Родина.— 1990.— № 12.— С. 50).
195. Крым многонациональный...— С. 88, 89.
196. *Чумак В.* Зазнач. праця.— С. 51.
197. Аргументы и факты.— 1991.— № 7.
198. ДРАЕ.— Ф. 5675.— Оп. 1.— Спр. 678.— Арк. 97.
199. ЦДАВОВУ.— Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 273.— Арк. 9.
200. Цит. за: *Чумак В.* Зазнач. праця.— С. 51, 52.
201. Аргументы и факты.— 1991. № 7.
202. ДРАЕ.— Ф. 5675.— Оп. 1.— Спр. 782.— Арк. 97—99.
203. ЦДАВОВУ.— Ф. 4626.— Оп. 1.— Спр. 273.— Арк. 64.
204. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 32.— Арк. 180.
205. *Там само.*— Спр. 33.— Арк. 87.
206. Літературна Україна.— 1992, 20 лютого.
207. АСБУ.— Спр. 372.— Том 95.— Арк. 101.
208. Цит. за: *Білас І. Г.* Зазнач. праця. Кн. 1.— С. 196.
209. *Там само.*— С. 199.
210. *Там само.*— С. 219.
211. Поклик сумління.— 1991.— № 2.
212. *Білас І. Г.* Зазнач. праця. Кн. 1.— С. 220.
213. Поклик сумління.— 1991.— № 2.
214. *Білас І. Г.* Зазнач. праця. Кн. 1.— С. 227.

215. *Там само.*— С. 229, 230.
 216. *Там само.*— С. 232.
 217. *Там само.*— С. 233.
 218. *Там само.*— С. 241, 242.
 219. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 37.— Арк. 135.
 220. Червоний прапор (Рівне).— 1945, 22 травня.
 221. *Там само.*— 1945, 20 травня.
 222. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 265.— Арк. 44.
 223. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 121.— Арк. 50.
 224. *Там само.*— Спр. 51.— Арк. 1—5.
 225. Колекція друкованих видань Архіву Служби безпеки України (далі — АСБУ КДВ).— Спр. 372.— Том 95.— Арк. 100.
 226. АСБУ.— Ф. 2.— Оп. 90.— Спр. 71.— Арк. 33.
 227. *Там само.*— Арк. 21.
 228. *Там само.*— Арк. 24—25.
 229. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 435.— Арк. 212.
 230. АСБУ КДВ.— Спр. 372.— Том. 95.— Арк. 99—101.
 231. Зміна (Рівне).— 1991, 20 квітня.
 232. ДАРФ.— Ф. 9401.— Оп. 1.— Спр. 3101.— Арк. 1—10.
 233. АМВСУ.— Ф. 18.— Оп. 1.— Спр. 7.— Арк. 67.
 234. *Там само.* — Арк. 67—72.
 235. *Там само.* — Арк. 166.
 236. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 379.— Арк. 104.
 237. *Там само.* — Спр. 642.— Арк. 85.
 238. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 100.— Арк. 139.
 239. Білас І. Г. Зазнач. праця.— С. 290.
 240. Див.: Петров В. Діячі української культури (1920—1940 рр.). Жертви більшовицького терору.— К., 1992.— С. 6, 7.
 241. Лазарук М. «Пісні холодні розстеляю в небі...» // Дзвін. — 1991.— № 9.— С. 7, 18.
 242. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 121.— Арк. 50.
 243. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 374.— Арк. 128—130.
 244. *Там само.* — Спр. 386.— Арк. 2.
 245. *Там само.*— Спр. 374.— Арк. 159—161, 167.
 246. *Там само.* — Спр. 435.— Арк. 209, 210.
 247. *Там само.*— Спр. 489.— Арк. 3.
 248. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документації...).— С. 12—14.
 249. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 447.— Арк. 10, 16—18.

250. Цит. за: *Білас І. Г.* Зазнач. праця.— С. 190, 191.
251. *Там само.*— С. 191.
252. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 547.— Арк. 12.
253. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 121.— Арк. 51, 111.
254. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 24.— Спр. 73.— Арк. 53, 54.
255. *Земсков В. Н.* ГУЛАГ...— С. 7, 8.
256. АСБУ.— Ф. 2.— Оп. 19.— Спр. 2.— Арк. 400.
257. АСБУ КДВ.— Спр. 372.— Том 95.— Арк. 386.
258. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 896.— Арк. 55.
259. *Там само.* — Арк. 140—145.
260. *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Зазнач. праця.— С. 19, 20.
261. Енциклопедія... Т. 3.— С. 1119.
262. ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 767.— Арк. 9—126.
263. *Там само.* — Спр. 896.— Арк. 176.
264. *Там само.* — Арк. 143—145.
265. АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 121.— Арк. 111.
266. *Там само.*— Арк. 271.
267. *Там само.* — Арк. 182.
268. *Там само.*— Арк. 179.
269. *Там само.*
270. *Попадиченко І.* Мордовсько-уральські мордування // *Зона.* — 1993.— № 4.— С. 175.
271. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України.— Львів, 1992.— С. 147.
272. *Там само.*— С. 148.
273. *Попадиченко І.* Зазнач. праця.— С. 176.
274. *Семененко В. И.* Зазнач. праця.— С. 3.
275. *Там само.*— С. 19, 20.
276. Цит. за: *Семененко В. И.* Зазнач. праця.— С. 8.
277. *Ленін В. І.* Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 187.
278. Див.: *За вільну Україну.*— 1991, 16 листопада.

ДОДАТОК

1

Директивный лист ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У

29 мая 1931 г.

С. секретно

Дорогие товарищи!

Согласно постановления ЦК от 20 сего мая по Вашей республике должно быть проведено выселение 30 000 кулацких семейств в Уральскую область.

Ввиду имеющихся фактов грубых ошибок в деле выселения кулаков (механический подход к отбору выселяемых, ряд случаев явно антисередняцких перегибов), ЦК предлагает Вам установить тщательное наблюдение за ходом выселения и немедленно принять все меры к тому, чтобы обеспечить правильное его проведение.

Проверьте тщательно состав выселяемых, включая в них лишь действительно кулацкие элементы и не допуская выселения по одним лишь формальным признакам, как лишение избирательных прав, наличие твердого задания и т. п. Особое внимание обратите на то, чтобы применяемые к кулаку мероприятия не были распространены на середняка и бедняка, как, например, выселение середняков и бедняков, не желающих вступать в колхоз, выступающих против местных органов и т. п. Необходимо обеспечить, чтобы в число выселяемых не были включены хозяйства, члены которых имеют особые заслуги перед Советской властью, а также в составе которых имеются члены партии и комсомола, бывшие красные партизаны, военнослужащие (красный комсостав или рядовые красноармейцы). Ввиду того, что кулацкие хозяйства, которые не имеют в своем составе трудоспособных мужчин (исключая хозяйств, направляемых к ранее выселенному главе семьи), не могут быть хозяйственно использованы на местах переселения, примите меры к недопущению выселения таких хозяйств. Во всех случаях перегибов и извращений в ходе выселения привлекайте виновных к строжайшей ответственности.

Наряду с этим Вам необходимо установить контроль за действительным обеспечением выселяемых кулацких хозяйств трехмесячным запасом продовольствия, минимальным инструментом (топоры, лопаты, вилы и др.), с. х. инвентарем и 1—2 лошадьми на каждые 5 выселяемых хозяйств.

Секретарь ЦК ВКП(б)

Постышев

ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 8.— Арк. 86, 87.

2

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМИТЕТА
ВСЕСОЮЗНОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
(большевиков) И СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ
СОЮЗА ССР о хлебозаготовках на Украине,
Северном Кавказе и Западной области.**

14 декабря 1932 г.

Заслушав доклады секретаря обкома Западной области т. Румянцева, секретаря ЦК КП(б)У т. Косиора, секретаря Днепропетровского обкома т. Строганова, секретаря Северо-Кавказского крайкома т. Шеболдаева, ЦК ВКП(б) и СНК СССР постановляют:

1. Обязать ЦК КП(б)У и Совнарком УССР под личную ответственность тт. Косиора и Чубаря закончить полностью план заготовок зерновых и подсолнуха до конца января 1933 г.

2. Обязать Северо-Кавказский крайком и крайисполком, под личную ответственность тт. Шеболдаева и Ларина, закончить полностью план заготовок зерновых к 10—15 января 1933 г., а подсолнуха к концу января.

3. Обязать обком и облисполком Западной области, под личную ответственность тт. Румянцева и Шелехеса, закончить полностью план заготовок зерновых к 1 января 1933 г. и план заготовок льна к 1 февраля 1933 г.

4. Ввиду того, что в результате крайне слабой работы и отсутствия революционной бдительности ряда местных парторганизаций Украины и Северного Кавказа, в значительной части их районов контрреволюционные

элементы — кулаки, бывшие офицеры, петлюровцы, сторонники Кубанской Рады и пр. сумели проникнуть в колхозы в качестве председателей или влиятельных членов правления, счетоводов, кладовщиков, бригадиров у молотилки и т. д., сумели проникнуть в сельсоветы, земорганы, кооперацию и пытаются направить работу этих организаций против интересов пролетарского государства и политики партии, пытаются организовать контрреволюционное движение, саботаж хлебозаготовок, саботаж сева — ЦК ВКП(б) и СНК СССР обязывают ЦК КП(б)У, Севкавказкрайком, СНК Украины и крайисполком Севкавказья решительно искоренить эти контрреволюционные элементы путем арестов, заключения в концлагерь на длительный срок, не останавливаясь перед применением высшей меры наказания к наиболее злостным из них.

5. ЦК и СНК указывают партийным и советским организациям Советского Союза, что злейшими врагами партии, рабочего класса и колхозного крестьянства являются саботажники хлебозаготовок с партбилетом в кармане, организующие обман государства, организующие двурушничество и провал заданий партии и правительства в угоду кулакам и прочим антисоветским элементам. По отношению к этим перерожденцам и врагам советской власти и колхозов, все еще имеющим в кармане партбилет, ЦК и СНК обязывают применять суровые репрессии, осуждение на 5—10 лет заключения в концлагерь, а при известных условиях — расстрел.

6. ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций.

7. В особенности ЦК и СНК указывают Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Севкавказья при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам советской власти для

организации сопротивления мероприятиям и заданиям советской власти со стороны кулаков, офицерства, реэмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т. д.

В целях разгрома сопротивления хлебозаготовкам кулацких элементов и их «партийных» и беспартийных при-служников, ЦК и СНК Советского Союза постановляют:

а) выселить в кратчайший срок в северные области СССР из станицы Полтавской (Северный Кавказ), как наиболее контрреволюционной, всех жителей, за исключением действительно преданных соввласти и не замешанных в саботаже хлебозаготовок колхозников и единоличников и заселить эту станицу добросовестными колхозниками-красноармейцами, работающими в условиях малоземелья на неудобных землях в других краях, передав им все земли и озимые посевы, строения, инвентарь и скот выселяемых.

Ответственность за проведение этого решения (пункт «а») возложить на тт. Ягода, Гамарника (с заменой т. Булиным), Шеболдаева и Евдокимова.

б) арестованных изменников партии на Украине, как организаторов саботажа хлебозаготовок, бывших секретарей райкомов, предисполкомов, заврайзу, предрайколхозсоюзов, а именно: Ореховский район — Головина, Пригоду, Паламарчука, Ордельяна, Луценко; Балакле-ский район — Хорешко, Ус, Фишмана; Носовский район — Яременко; Кобелякский район — Ляшенко; Больше-Токмакский район — Ленского, Косаченко, Дворника, Зыка, Долгова — предать суду, дав им от 5 до 10 лет заключения в концентрационных лагерях.

в) всех исключенных за саботаж хлебозаготовок и сева «коммунистов» выселить в северные области наравне с кулаками.

г) предложить ЦК КП(б)У и СНК Украины обратить серьезное внимание на правильное проведение украинизации, устранить механическое проведение ее, изгнать петлюровские и другие буржуазно-националистические элементы из партийных и советских организаций, тщательно подбирать и воспитывать украинские большевистские кадры, обеспечить систематическое партийное руководство и контроль за проведением украинизации.

д) немедленно перевести на Северном Кавказе дело-производство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как бо-

лее понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком срочно проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах.

е) в отмену старого решения разрешить завоз товаров для украинской деревни и предоставить тт. Косиору и Чубарю право приостановить снабжение товарами особо отстающих районов впредь до окончания ими хлебозаготовительного плана.

Председатель СНК Союза ССР
Секретарь ЦК ВКП(б)

В. Молотов (Скрябин)
И. Сталин

Козацкий край.— 1994.— Ч. 2.

3

Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У

ОСОБАЯ ПАПКА
О П Р О С О М

Дата голосования
15. III. 1936 г.

П О Л И Т Б Ю Р О
(Протокол № 57, пункт 10)

СЛУШАЛИ

О переселении
в Казахстан
(постановление
ЦК ВКП(б)
от 17.1-36 г.)

ПОСТАНОВИЛИ:

1. Для оперативного руководства переселением из погранрайонов Винницкой и Киевской областей в Казахстан — организовать комиссию в составе т. Шелехеса (председатель), Попова Н. Н., Чернявского (Винницкий ОПК), Ильина (Киевский ОПК), Орлова (КВО), Александровского (НКВД), Зорина (Ю. З. ж. д.), Шувалова, Левицкого.
2. Определить переселение первой очереди в 5 тыс. хозяйств (между 25

мая и 10 июня) — из Киевской области — 3. 000 хозяйств и из Винницкой области — 2.000 хозяйств.

Результат голосования: *(підписи)*

Выписки т. т. Любченко, членам комиссии Ильину, Чернявскому...

3. Поручить тт. Чернявскому и Ильину представить к 10 апреля список районов и количество хозяйств по каждому району в отдельности, подлежащих переселению.

ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 16.— Спр. 13.— Арк. 25.

4

«УТВЕРЖДЕНО»

Сов. секретно

Постановлением СНК Союза ССР
от 29 декабря 1939 г.
№ 2122-617сс

**ИНСТРУКЦИЯ
НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
СОЮЗА ССР**

от « _____ » декабря 1939 года о порядке переселения польских осадников из западных областей УССР и БССР

1. Выселение осадников из западных областей УССР и БССР проводится одновременно по УССР и БССР в день, назначенный НКВД СССР.

2. При выселении осадников все недвижимое имущество, сельскохозяйственный инвентарь, домашний скот остаются на месте и принимаются по акту местными управлениями.

3. Осадникам разрешается брать с собой следующее имущество и мелкий хозяйственный инвентарь:

- 1) Одежда.
- 2) Белье.
- 3) Обувь.

4) Постельные принадлежности.

5) Посуда столовая (ложки, ножи, вилки), чайная и кухонная, ведра.

6) Продовольствие из расчета месячного запаса на семью.

7) Мелкий хозяйственный и бытовой инструмент (топор, пила, лопата, мотыга, коса, грабли, вилы, молоток, клещи, зубило и т. п.).

8) Деньги (сумма не ограничивается) и бытовые ценности (кольца, часы, серьги, браслеты, портсигары и т. п.).

9) Сундук или ящик для упаковки вещей.

4. Общий вес указанных вещей не должен превышать 500 кг на семью.

Примечание: Громоздкие вещи, в том числе хозяйственный инвентарь, перевозятся в специально выделенных вагонах.

5. Отправка осадников к месту поселения производится эшелонами в составе 55 вагонов, оборудованных по-зимнему для людских перевозок (в том числе один классный вагон для охраны и один оборудованный санизолятор).

В каждый вагон помещается 25 чел. взрослых и детей с их вещами.

Для громоздких вещей на каждый вагон выделяется по 4 товарных вагона.

6. На каждый эшелон НКВД СССР назначает Начальника эшелона и соответствующую охрану.

Наркомздрав СССР обеспечивает эшелоны медицинским персоналом в составе одного медфельдшера и двух медсестер на каждый эшелон и соответствующими медикаментами.

За 10 дней до подачи вагонов НКВД СССР представляет НКПС заявку на эшелоны с точным указанием дня подачи эшелонов, станции погрузки и станции назначения. Подача эшелонов обеспечивается НКПС не позднее 3-х дней с момента поступления заявки НКВД СССР.

7. В пути следования по железной дороге спецпереселенцы-осадники получают бесплатно один раз в сутки горячую пищу и 800 грамм хлеба на человека.

Изготовление и выдача пищи в пути следования производится по заявкам Начальников эшелонов НКВД трестами железнодорожных ресторанов и буфетов Наркомторга СССР.

Оплата расходов на питание спецпереселенцев-осадников в пути следования производится НКВД СССР.

8. Спецпереселенцы-осадники направляются на лесоразработки Наркомлеса в Кировскую, Пермскую, Вологодскую, Архангельскую, Ивановскую, Ярославскую, Новосибирскую, Свердловскую и Омскую области, Красноярский и Алтайский края и Коми АССР и размещаются на месте работ в отдельных поселках от 100 до 500 семей в каждом.

Подготовка к приему спецпереселенцев-осадников, предоставление им помещений и трудовое устройство их возлагается на Наркомлес СССР.

9. Перевозка спецпереселенцев-осадников от станции прибытия до места поселения организуется НКВД СССР. Наркомлес СССР выделяет в распоряжение НКВД СССР необходимый автогужтранспорт и продовольствие в количествах, обеспечивающих одновременно переброску прибывающих спецпереселенцев-осадников.

В случае необходимости краевые и областные комитеты обязаны представить в распоряжение НКВД СССР дополнительных автогужтранспорт путем привлечения местных организаций и колхозов.

Народный Комиссар Внутренних Дел СССР

Л. Берия

Верно:

Начальник отдела трудовых поселений ГУЛАГ НКВД —
ст. лейтенант Госбезопасности (Кондратов)

ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп.1.— Спр. 52.— Арк. 8—10.

5

Народному комиссару внутренних дел
Союза ССР
Комиссару Государственной безопасности
тов. БЕРИЯ Л. П.

О ПРИЕМЕ И РАССЕЛЕНИИ ОСАДНИКОВ

Операция по переселению осадников из западных областей УССР и БССР началась 10 февраля 1940 года.

Для оказания помощи в подготовке и приеме осадников на места в УНКВД были командированы 18 сотрудников НКВД СССР.

Всего переселено 139590 человек осадников, которые расселены в 21 краях и областях в 115 поселках.

Вологодская область	—	1586	сем.
Коми АССР	—	2191	—" —
Кировская область	—	110	—" —
Молотовская область	—	1737	—" —
Свердловская область	—	2809	—" —
Омская область	—	1422	—" —
Новосибирская область	—	574	—" —
Горьковская область	—	530	—" —
Красноярский край	—	3279	—" —
Акмолинская область	—	414	—" —
Семипалатинская обл.	—	300	—" —
Челябинская область	—	314	—" —
Чкаловская область	—	159	—" —
Башкирская АССР	—	61	—" —
Алтайский край	—	1250	—" —
Павлодарская область	—	221	—" —
Кустанайская область	—	186	—" —
Ярославская область	—	102	—" —
Архангельская область	—	8084	—" —
Ивановская область	—	25	—" —
Иркутская область		2114	—" —

Большинство личных дел на осадников оформлено крайне небрежно: анкеты не заполнены нормально, в ряде случаев карандашом и без подписи заполнявшего их. Большинство личных дел состоит только из этих анкет, других документов о выселении — нет.

Многим осадникам не было предоставлено время на сборы, некоторые были погружены в вагоны в то время, как члены их семей находились на работе, в гостях, в школе и т. д. Багаж погружался в вагоны без маркировки.

В результате значительное количество переселенных семей разрознено: члены одной семьи расселены в разных областях, розыск багажа до сих пор не закончен.

Значительное количество осадников прибыло без личных дел.

Без личных дел прибыло в Коми АССР 108 семей (310 чел.), в Свердловскую область — 23 семьи, в Красноярском крае по эшелону 4028 не оказалось 46 личных дел, по эшелону 4081 — 18 личных дел, по эшелону 4028 прибыло 258 семей, на большинство которых личных дел нет.

Выявляются случаи переселения лиц, имеющих на руках справки о том, что они выселению не подлежат.

В Алтайский край эшелонам 4025 прибыла семья ШВЕЦ Лариона Ивановича, имеющего на руках справку РИКа, что он переселению не подлежит.

В Красноярский край прибыл из Дрогобычской области КУТРА Семен Семенович с женой и ребенком. По личному делу КУТРА значится «бедняком, купившим землю». На обороте анкеты сделана пометка без подписи: «...проходит по архивам банка, как осадник». На руках у КУТРЫ справка, что он является уполномоченным спецторга НКВД УССР по заготовке с/х продуктов.

В Свердловскую область прибыл КРЯКОВСКИЙ К. Н. В личном деле, кроме даты, ничего нет. А в анкете записано: «...земли имел 1 га, 1 корова, 1 хата», а в примечании значится: «...компрометирующих материалов нет».

Осадники переданы для трудового использования в систему Наркомлеса — 17077 семей (85779 чел.), Наркомцвета — 3951 семьи (19458 чел.), ЦЕЛЕСА НКПС — 4573 сем. (23026 чел.) и разным организациям: Наркомместпрому, Наркомчермету, Наркомстрою, НКВ, Наркомату стройматериалов, Тайлетлагу, Севураллагу и Унжлагу НКВД — 1867 семей (11336 чел.).

Хозяйственные организации к приему осадников подготовились плохо.

В Архангельской области осадники из-за недостатка жилплощади в большинстве поселков размещены по 2-3 семьи в одной комнате или по 15-20 семей в бараках, не имеющих комнатной системы. Жилая площадь в среднем не превышает 1-2 метров на человека. Установить койку на каждого человека из-за скученности нет возможности.

Такое же положение в ряде поселков Красноярского края, Кустанайской, Омской и др. областей.

По предварительным данным 7 краев и областей (Алтайский край, Вологодская, Кировская, Павлодарская, Омская, Челябинская и Семипалатинская области), средний процент трудоспособных из общего количества осадников составляет 43%, а по отдельным поселкам снижается до 35%.

Хозяйственные организации к полному использованию рабочей силы из числа осадников не подготовились: значительное количество осадников продолжительное время находились и находятся без работы (Горьковская, Чкаловская, Архангельская области и др.).

Особенно плохо обстоит дело в предприятиях Наркомлеса.

В Архангельской области и Красноярском крае из-за нехватки инструмента большое количество осадников находилось и находится без работы.

По ряду краев и областей предприятия Наркомлеса не организуют работу осадников, не готовят рабочее место, не знакомят их с элементарными правилами техники безопасности, нормами выработки и расценками.

Результатом этого является крайне низкий заработок (от 2 до 5 рублей в день) и травматизм.

Ряд хозорганов не заботится о повышении производительности труда.

Приняв осадников, считают, что ответственность за материально-бытовые условия лежит на органах НКВД.

Так, например, руководитель треста «Ярославлес» обратился в НКВД с предупреждением: так как осадники плохо выполняют нормы (15-40%), он прекращает их авансировать и ставит об этом в известность НКВД.

Отдельные организации пытаются объяснить неполное использование осадников сокращенным объемом работы сезонного порядка.

Плохо поставлено снабжение и организация общественного питания. Несмотря на это, хозорганы не принимают мер к созданию подсобного сельского хозяйства, к оказанию помощи в развитии индивидуального огородничества. Выражением бездушного отношения к вопросам питания осадников является поведение директора БЛЯВИНСКОГО рудника (Чкаловская область) тов. ВАЛЬКОВА, отказывающего в предоставлении транспорта осадникам, чтобы отвезти имеющееся у них зерно для помола на мельницу, находящуюся в 10 км от рудника.

Совершенно неудовлетворительно организовано медико-санитарное обслуживание осадников.

Наркомздрав СССР ограничился присылкой в январе месяце директивы областным отделам здравоохранения, причем, выполнение своих указаний до апреля месяца (до вмешательства НКВД) не проверил.

Имеющиеся данные свидетельствуют о явном неблагополучии в этом деле.

Так, в Архангельской области в поселках Виноградовского и Красноборского районов зарегистрировано 64 случая заболеваний сыпным тифом. Наличие инфекционных

заболеваний отмечено также в Иркутской, Чкаловской и других областях.

Наркомпрос РСФСР лишь в апреле месяце послал директиву об организации школьного обучения детей и об определении безнадзорных детей в детские дома.

НКВД СССР поставил перед Наркомлесом СССР, Наркомцветметом и ЦОЛЕСом НКПС вопрос о создании необходимых жилищных условий для осадников, работающих в предприятиях этих наркоматов, о максимальном использовании трудоспособных осадников-мужчин, женщин и подростков, об организации курсовых мероприятий и инструктировании по техминимуму, о расширении существующей сети детских учреждений в целях освобождения многодетных матерей для работы на производстве и т. п.

Наркомлес СССР разослал приказ и телеграфное распоряжение по всем этим вопросам.

Перед Наркомпросом РСФСР поставлен вопрос о немедленном охвате детей школьного обучения. 2/IV с/г Наркомпрос РСФСР разослал директиву об этом.

Перед ВЦСПС поставлен вопрос о культобслуживании осадников наравне с остальными рабочими.

Наркомздрав СССР предупрежден о необходимости немедленной организации медико-санитарного обслуживания осадников и о срочном проведении профилактических и противоэпидемических мероприятий (прививок, дезокамеры и т. д.).

Наркомздравом даны указания местам об организации медицинского обслуживания осадников.

Проводится уточнение дислокации номенклатур спецпоселков, проверяется личный состав районных и поселковых комендатур. Организован розыск багажа и разрозненных семей осадников для их объединения.

УНКВД мест выселения осадников запрошены об оформлении личных дел на выселенных.

Начальник ОТП ГУЛАГ НКВД СССР
ст. лейтенант Госбезопасности (Кондратов)

« ____ » апреля 1940 года

ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 61.— Арк. 34—39.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
ГОРЛИНСКОМУ

**СВЕДЕНИЯ О ПРОВЕДЕНИИ ОПЕРАЦИИ
ПО ВЫСЕЛЕНИЮ БЕЖЕНЦЕВ
ИЗ ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Подлежало выселению: семей — 6579, душ — 15171;
Выявлено дополнительно: семей — 536, душ — 1114;
Изъято и погружено: семей — 3567, душ — 11771;
Одиночек: арестовано до проведения операции — 737,
во время операции — 811;
Выселено по национальностям: украинцев — 1017 чел.,
поляков — 1837 чел., евреев — 8924 чел.

УНКВД Волынской области
Передано по ВЧ

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 10.— Арк. 60.

Совершенно секретно

УТВЕРЖДАЮ
НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
3-го РАНГА
СЕРОВ

5 апреля 1944 года

**ИНСТРУКЦИЯ О ПОРЯДКЕ ССЫЛКИ ЧЛЕНОВ СЕМЕЙ
ОУНОВЦЕВ
И АКТИВНЫХ ПОВСТАНЦЕВ В ОТДАЛЕННЫЕ РАЙОНЫ
СОЮЗА ССР**

На основании распоряжения Народного Комиссара внутренних дел СССР — Генерального Комиссара Государственной безопасности тов. Берия от 31 марта 1944 года № 7129 устанавливается следующий порядок ссылки в отдаленные районы Союза членов семей оуновцев и активных повстанцев.

Раздел 1

Ссылке подлежат все совершеннолетние члены семей оуновцев и активных повстанцев, как арестованных, так и убитых при столкновении, а их имущество подлежит конфискации в соответствии с приказом НКВД СССР № 001552 от 10 декабря 1940 года.

Кроме этой категории, подлежат ссылке семьи актива и руководящего состава ОУН-УПА, скрывающихся и находящихся в данное время на нелегальном положении, как-то: коменданты, помощники комендантов и сотрудники «СБ»; районные и надрайонные проводники ОУН; сотенные; станичные; коменданты ОУН; куренные; господарчие; шефы и референты связи; активные участники банд.

Несовершеннолетние члены семей следуют вместе со своими родными. Имущество ссыльных подлежит конфискации.

Ссылку производить в отдаленные районы Красноярского края, Омской, Новосибирской и Иркутской областей.

Раздел 2

Установить следующий порядок оформления документов (материалов) о выселении членов семей оуновцев и активных повстанцев:

а) начальники городских и районных отделов НКВД-НКГБ на основании имеющихся документальных данных о практической бандитской деятельности оуновцев и повстанцев, — составляют списки семей, подлежащих ссылке по каждому району в отдельности, по прилагаемой при сем форме, и мотивированные заключения о выселении на каждую семью отдельно.

Примечание: Документальными данными являются:

а) справка сельского совета о принадлежности того или иного лица к оуновцам или активным повстанцам;

б) справка оперативного органа НКВД-НКГБ о принадлежности того или иного лица к оуновцам или активным повстанцам, основанная на агентурных материалах, свидетельских показаниях;

в) показания соучастников по оуновскому или повстанческому движению;

г) списки и мотивированные заключения начальники городских и районных отделов представляют в областные управления НКВД-НКГБ соответственно. Начальники

областных управлений НКВД-НКГБ в случае их утверждения составляют мотивированные постановления о ссылке на каждую семью в отдельности;

д) заключение городских и районных отделов НКВД-НКГБ с постановлениями начальников областных управлений (вместе со списками) представляются на утверждение Народного Комиссара внутренних дел УССР, комиссара госбезопасности 3-го ранга Рясного;

е) утвержденные постановления НКВД УССР направляет на последующее утверждение ОСО при НКВД СССР через 1-й спецотдел.

Направление в ссылку членов семей оуновцев и активных повстанцев производить после утверждения постановлений наркомом внутренних дел УССР, не дожидаясь получения решений ОСО.

Раздел 3

Для выселения членов семей оуновцев и активных повстанцев в каждый район выделяется группа оперативных работников, которая совместно с представителем местных органов власти (исполкома) является в дом (квартиру) ссылаемых, объявляет членам семьи решение о ссылке и предлагает собрать вещи, которые им разрешается брать с собой; производит опись имущества, подлежащего конфискации, и передает это имущество по акту представителю местных органов власти и под конвоем направляет всех членов семьи, подлежащих ссылке, вместе с вещами на назначенную железнодорожную станцию для погрузки в вагоны.

Примечание:

1. Несовершеннолетние члены семьи следуют вместе со своими родными.

2. Перед проведением операции по выселению семьи соответствующие органы НКВД-НКГБ подготавливают конвой, средства транспорта, определяют железнодорожную станцию погрузки и обеспечивают подачу вагонов.

3. В отдельных случаях (отдаленность станции погрузки, задержка с подачей вагонов и т. д.) ссылаемые члены семьи могут на несколько дней быть помещены в ближайшее место заключения (тюрьма, ИТК, ДПЗ и т. д.). В этих случаях члены семьи размещаются изолированно от других арестованных в специально выделенном помещении (камера). Администрация тюрем принимает меры, обеспечивающие сохранность имущества, доставленного вместе со ссыльными.

Раздел 4

Ссылным разрешается брать с собой:

а) одежду, белье, обувь, постельные принадлежности;
б) посуду столовую, чайную, кухонную (ложки, ножи, вилки, ведра и т. д.);

в) мелкий хозяйственный инвентарь, бытовой инструмент и орудия мелкого кустарного или ремесленного производства (топор, пила, лопата, коса, грабли, вилы, молоток, швейная машинка и т. д.);

г) продовольствие из расчета не менее месячного запаса на семью (разрешать брать продукты неограниченно);

д) сундук или ящик для упаковки вещей.

Общий вес указанных вещей не должен превышать 500 кг. на каждую семью.

Обратить особое внимание, чтобы выселяемые семьи брали с собой как можно больше одежды, обуви и продуктов питания, деньги без ограничения суммы и бытовые ценности (кольца, часы, серьги, браслеты, портсигары и т. д.).

Раздел 5

Конфискации подлежат все принадлежащие ссылным постройки, сельскохозяйственный инвентарь (за исключением разрешенного к вывозу мелкого инвентаря) и домашний скот.

Имущество, подлежащее конфискации, по описи передается представителям местных органов власти. Один экземпляр описи с распиской в получении представителем местных органов власти отправляется в РО (районний відділ — *І. В.*) НКВД.

Вопрос о дальнейшем использовании конфискованного имущества сосланных решается Совнаркомом УССР или областным исполкомом.

Предметы обихода, не подлежащие конфискации и не могущие быть взятыми с собой ссылаемыми как превышающие норму 500 кг., могут быть переданы на месте для дальнейшей реализации по указанию их владельцев.

Раздел 6

Порядок конвоирования ссылаемых в пути следования до железнодорожной станции назначения определяется уставом конвойной службы.

По прибытии на железнодорожную станцию назначе-

ния конвой сдает ссылаемых местным органам НКВД-НКГБ, которые организуют дальнейшую отправку их до места ссылки под конвоем милиции.

Первый спецотдел НКВД по месту выселения заблаговременно извещает соответствующие управления НКВД-НКГБ по месту ссылки членов семей оуновцев и активных повстанцев об отправке эшелона, с указанием количества ссылаемых (взрослых). Начальнику конвоя каждого эшелона вручается именной список всех ссылаемых, утвержденный наркомом внутренних дел УССР Рясным, по которому он производит сдачу ссылаемых по месту назначения.

Все взрослые (начиная с 16 лет) ссылаемые члены семей оуновцев и повстанцев должны быть взяты на учет 1-м спецотделом соответствующего направления НКВД-НКГБ по карточкам формы № 1.

На обратной стороне карточки должны быть произведены отметки, когда и куда сослан, а по получении выписок из решений ОСО должны быть произведены дополнительные отметки о решениях ОСО.

Начальник 1-го спецотдела НКВД УССР
подполковник Государственной безопасности *Смирнов*

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 37.— Арк. 1—2.

8

Совершенно секретно

УТВЕРЖДАЮ

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
3-го РАНГА РЯСНОЙ

15 апреля 1944 г.

№ 152

**ИНСТРУКЦИЯ-УКАЗАНИЯ О ПОРЯДКЕ ПРОИЗВОДСТВА
ВЫСЕЛЕНИЯ СЕМЕЙ АКТИВНЫХ УЧАСТНИКОВ
ОУН И УПА**

1. По получении РО НКВД-НКГБ распоряжения о производстве выселения, районные отделы НКВД-НКГБ выделяют на каждые населенные пункты, в которых находятся семьи, подлежащие выселению, — одного или нескольких оперативных работников.

2. Командование соответствующих частей войск выделяет необходимое количество бойцов и офицеров, предназначенных для проведения операции по выселению, для каждого населенного пункта в отдельности.

Выделенные войсковые группы передаются в распоряжение старшего оперативной группы РО НКВД-НКГБ.

3. Старшие оперативной группы заранее (до дня выселения) выясняют наличие в населенном пункте, из которого подлежат выселению, перевозочных средств — подвод и в случае если подвод будет недостаточно в данном населенном пункте, то учитывают наличие таковых средств в соседних населенных пунктах.

4. Накануне выселения командный состав войсковых групп тщательно инструктирует бойцов о их задачах.

5. За день до выселения райисполком дает распоряжение сельским советам о доставке в определенное место населенного пункта, в котором будет проводиться операция, к 8. 00 час. утра подвод в количестве, обеспечивающем перевозку груза и детей выселяемых до железнодорожной станции.

6. В день выселения опергруппа РО НКВД-НКГБ, совместно с войсковой группой, в населенный пункт прибывает не позднее 5-6 часов утра.

Командование войсковой группы выставляет охранные посты (оцепление) вокруг населенного пункта и внутри его, исходя из задачи не допустить никаких эксцессов, а тем более нападения со стороны банд. Для отражения возможного нападения банды войсковой командир обязан иметь у себя резерв.

Часть бойцов выделяется для выставления часовых у каждой хаты выселяемых.

Во время операции, вплоть до ее окончания, оцеплению никого не выпускать из населенного пункта и не впускать в него. Всех подозрительных задерживать.

7. По прибытии в населенный пункт, одновременно с выставлением вышеуказанных постов, оперработники (можно использовать и офицеров) являются в дома выселяемых, проверяют по списку лиц, подлежащих выселению, делают соответствующие отметки, производят тщательный обыск всего дома и личный обыск выселяемых и объявляют последним, что они по такой-то причине подлежат выселению, и о том, что они могут взять с собой. Дают им три часа на приготовление к отправке.

Одновременно с этим оперработник совместно с пред-

ставителем райисполкома или сельского совета составляют опись имущества, подлежащего конфискации.

8. По окончании сборов выселяемых имущество грузится на подводы. Оперработник сдает имущество вышеуказанным представителям, оставляя один экземпляр описи у них, а другой берет с собой.

Выселяемым необходимо особо разъяснить о необходимости брать больше продуктов питания (можно разрешить зарезать овцу, свинью и другой мелкий скот).

9. Грузенные подводы концентрировать в одном месте на выходе из населенного пункта и после того, как все будут в сборе, отправить на железнодорожные станции в сопровождении всей войсковой группы и оперработников.

Командиру войсковой группы особо тщательно и продуманно организовать продвижение обоза с выселяемыми, в целях недопущения нападения банд. В направлениях возможного нападения со стороны банд выставлять засады на время прохода обоза.

10. Во время операции по выселению, всех идущих в данный населенный пункт, задерживать и выяснять личность.

Не допускать скопления посторонних людей у домов выселяемых, а также в других местах села. Всех подозрительных лиц в населенном пункте задерживать.

11. По прибытии к вагонам оперработник сдает старшему конвоя поезда доставленных выселяемых по списку и получает от последнего расписку.

После этого операция считается законченной.

12. РО НКВД-НКГБ рапортом доносит начальнику УНКВД-НКГБ о результатах операции.

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 37.— Арк. 18-20.

Совершенно секретно

ЛЬВОВ ТРАНСПОРТНЫЙ ОТДЕЛ НКВД ГОВОЗОВУ
 НАЧАЛЬНИКУ УПРАВЛЕНИЯ КОНВОЙНЫХ ВОЙСК
 НКВД УССР БОЧКОВУ
 НАЧАЛЬНИКУ ГУЛАГА НКВД СССР НАСЕДКИНУ

УКАЗАНИЕ

За последнее время отмечены случаи систематического недоиспользования вместимости подаваемых вагонов под погрузку специальных контингентов и специальных переселенцев НКВД. Начальники эшелонов и конвоев вместо борьбы за максимальное использование вагонов загружают по 15—20 чел. в вагон.

Приказываю:

В дальнейшем производить погрузку спецконтингентов НКВД [с] назначением Владивосток, Находка, Комсомольск из расчета 30—35 чел. в вагон. Начальникам отделов и отделений спецперевозок НКВД лично контролировать погрузку других грузов; эшелоны, погруженные спецконтингентом вопреки установленных норм, со станций погрузки не отправлять, а начальников эшелонов и конвоя обязать производить уплотненную погрузку с освобождением излишнего подвижного состава.

Заместитель наркома внутренних дел СССР
 комиссар госбезопасности 2-го ранга *Чернышев*

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 55.— Арк. 12.

Совершенно секретно

КИЕВ НКВД РЯСНОМУ

ТЕЛЕГРАММА № 2791 от 18.11.1944 г.

Выселяемые Вами с Украины семьи оуновцев направляются в необорудованных для перевозок в зимних условиях вагонах:

так, в отправленном из Тернополя эшелоне № 49339 вагоны не утеплены, окон в вагонах нет, печки отсутст-

вуют. В результате среди спецпереселенцев имеется большое количество с простудными заболеваниями; имелось 12 случаев смерти детей.

В отправленном 8.11.44 года со станции Киверцы эшелоне № 48454 вагоны также не утеплены, люди в вагонах мерзнут.

Прошу дать срочное указание отправлять эшелоны оуновцев только в оборудованных железнодорожных вагонах, приспособленных для перевозок людей в зимних условиях.

Об исполнении донести в НКВД СССР.

Заместитель наркома внутренних дел СССР *Чернышев*

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 55.— Арк. 32.

11

Совершенно секретно

ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРКОМА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
ЛОБУРЕНКО

ТЕЛЕГРАММА

По сообщению НКВД Коми АССР 21 января 1946 года на станцию Кожва Северо-Печерской железной дороги прибыл из Станиславской области эшелон № 97243 с семьями оуновцев. Среди прибывших обнаружено поголовная завшивленность и 10 человек больных сыпным и брюшным тифом.

При отправлении и в пути следования санитарной обработки не производилось. Спецпереселенцы прибыли на станцию Кожва Коми АССР в истощенном состоянии.

Заместитель Наркома внутренних дел СССР
генерал-лейтенант *Рясной*

16 марта 1946 г.
№ 13939

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 55.— Арк. 106.

Совершенно секретно

**СПРАВКА О КОЛИЧЕСТВЕ
ВЫСЕЛЕННОГО КОНТИНГЕНТА С ТЕРРИТОРИИ
УКРАИНЫ ЗА ПЕРИОД 1944—1948 гг.**

1. Всего выселено семей бандитов за период операций 1944—1946 гг.:

семей — 15040, человек — 37145.

Из них по городам и областям:

№ п/п Наименование областей	1944		1945		1946		За три года	
	семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.	семей	чел.
1. Ровенская	1159	3237	1443	3257	389	861	2991	7345
2. Волынская	1178	3582	1357	3857	нет	нет	2535	7439
3. Львовская	1130	2586	689	1576	712	1765	2531	5927
4. Тернопольская	498	1249	940	1896	303	635	1741	3780
5. Станиславская	222	586	1985	4368	286	636	2393	5590
6. Черновицкая	77	247	311	797	73	212	461	1256
7. Дрогобычская	460	1285	668	1746	849	2241	1977	5272
ИТОГО:	4724	12762	7393	17497	2612	6350	14729	36609

За период 1947—1948 гг. этапировано к местам ссылки по решениям ОСО при МВД СССР членов семей участников банд УПА: 311, в них 536 чел.

2. Выслано органами МГБ в октябре 1947 года семей оуновского подполья:

семей — 26332;

человек — 77791;

из них: мужчин — 18866 чел.; женщин — 35441 чел.; детей — 22279 чел.

Для их переселения было использовано 44000 железнодорожных вагонов и задействовано сил:

сотрудников внутренних дел и военнослужащих — 13592 чел., из них:

офицерского и оперативного состава — 5143 чел.,
рядового и сержантского состава — 8449 чел.
Количество высланных органами МГБ по областям:

1. Ровенская — 3769 семей, в них — 11347 чел.	
2. Волынская — 2711	9050
3. Львовская — 5223	15920
4. Тернопольская — 5001	13508
5. Станиславская — 4512	11883
6. Черновицкая — 613	1627
7. Дрогобычская — 4504	14456
ИТОГО: 26332 семьи	77791 чел.

3. Выслано немцев-репатриантов за период 1945—1947 гг.— 6255 чел.

4. Выслано за 1944—1946 гг. осужденных членов семей изменников Родины — 2894 чел.

5. Выслано в ссылку осужденных «фольксдойч» и членов их семей — 3631 чел.

6. Выслано бывших полицейских, власовцев и других лиц, служивших в немецких строевых формированиях (директива МВД СССР № 97 от 20. 04.1946 г.) — 4216 чел.

Всего выселено из Украины спецконтингента — 131935 чел.

Начальник 1-го спецотдела МВД УССР подполковник *Смирнов*

Составила:

заместитель начальника отдела старший лейтенант Великанова
23.11.1948 г. № 15/23497

АМВСУ.— Ф. 15.— Оп. 1.— Спр. 48.— Арк. 76—77; Спр. 51.—
Арк. 96.

13

17 марта 1950 г.
№ 1174 сс/н

ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СМ СССР
Т. БЕРИЯ Л. П.

После освобождения территории Украинской ССР от немецких захватчиков, по решениям правительства СССР с 1944 года органами МВД и МГБ проводится выселение из Западных областей Украины в отдаленные

районы страны членов семей «оуновцев» — украинских националистов, бандитов, а также бандпособников.

Направление на спецпоселение «оуновцев» производилось в 1944—1946 годах по решениям Особого Совещания при НКВД СССР сроком на 5 лет, а в 1947—1949 годах — по решениям Особого Совещания при МГБ СССР сроком на 8—10 лет и на бессрочное поселение.

По состоянию на 1.01.1949 г. всего на спецпоселении находится 112633 чел. членов семей активных «оуновцев», из них выселенных в 1944—46 гг. сроком на 5 лет 24730 чел., выселенных в 1947—49 гг. сроком на 8—10 лет и на бессрочное поселение 87903 чел.

Некоторым из указанных лиц, выселенным в 1944—45 гг., срок поселения окончился в конце 1949 года или истекает в 1950 г.

Министерство внутренних дел СССР, исходя из нецелесообразности возвращения их к месту прежнего жительства и в целях укрепления режима в местах поселения членов семей «оуновцев», считает необходимым:

отменить сроки выселения членов семей украинских националистов, бандитов и бандпособников и установить, что они переселены в отдаленные районы СССР навечно и возвращению в места прежнего жительства не подлежат;

распространить на этих лиц действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 ноября 1948 г. «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны». За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения виновных привлекать к уголовной ответственности и определить меру наказания за это преступление 20 лет каторжных работ.

Проект постановления СМ прилагаю.

Министр внутренних дел Союза ССР

С. Круглов

ДАРФ.— Ф. 9479.— Оп. 1.— Спр. 525.— Арк. 5, 6.

З М І С Т

Передмова
3

«Відкрити концтабори в усіх губерніях...»
7

Трагічний злам 20—30-х
16

Передвоєнне лихоліття
34

**«Зобов'язати НКВС виселяти родини
активних учасників ОУН...»**
50

Кінець 1940-х — ужорсточення режиму
76

Чи був Сталін головним винуватцем репресій?
84

Післямова
88

Примітки
91

Додаток
102

Наукове видання

ВИННИЧЕНКО ІГОР ІВАНОВИЧ

**УКРАЇНА 1920—1980-х:
ДЕПОРТАЦІЇ, ЗАСЛАННЯ, ВИСЛАННЯ**

Українська Всесвітня Координаційна Рада
Видавництво «Рада».
252034, Київ, вул. Золотоворітська, 6.

Художнє оформлення *Є. О. Ільницького*
Технічний редактор *І. О. Селезньова*
Коректор *Ю. А. Мороз*

Здано до складання 18.08.94.

Підписано до друку 19.09.94.

Формат 84×108/32.

Папір офсетний.

Гарнітура тип Таймс.

Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 6,77.

Умовн. фарбовідб. 7,99.

Обл.-вид. арк. 7,14.

Зам. 4-234

Київська книжкова друкарня наукової книги
252030, Київ-30, вул.Б.Хмельницького 19

Винниченко І. І.
В48 Україна 1920—1980-х: депортації, заслання, вислання.— К.: Рада, 1994.— 126 с.

ISBN 5-86248-249-0

Ця розвідка є першою спробою відтворення хронології та розмірів примусового переселення громадян України протягом останнього сімдесятиліття. Побудована переважно на матеріалах ще й до сьогодні «закритих» архівів, книга дозволяє знайти відповіді на численні питання формування української східної діаспори за радянської доби. Розрахована на всіх, хто не байдужий до історії України та її майбуття.

0503020902—006

В ————— **Без оголошення**

ББК 84 Ук 2